

Tartu ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Mikk Tali

**Mongolite vallutused 13. sajandil ja nende eshatoloogilised
tõlgendused**

Magistritöö

Juhendaja: prof. Anti Selart

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
Mongolite vallutused 13. sajandil ning nende taust.....	7
Mõtte- ja mentaliteediajaloost kirjutamise eripärad ja probleemid.....	7
Mongolite vallutused Lääne-Euraasias.....	9
Eshatoloogia islamis.....	10
Kristlaste ja moslemite varasemad kokkupuuted rändrahvaste ja rändrahvaste impeeriumitega.....	14
Juvaini – mongoleid pooldavad seisukohad.....	23
Juzjani – mongolite sissetungide eshatoloogiline tõlgendus.....	28
Al-Nasawi ja al-Athiri nägemus.....	32
Käsitletud autorite nägemuste üldistus.....	35
Mongolite sissetungide eshatoloogiline interpretatsioon.....	38
Moslemite koostöö mongolitega.....	42
Turgi rahvaste ja šiitide suhtumine mongolitesse.....	46
Islamimaade ühiskonna reaktsioon mongolite sissetungidele.....	49
Moslemite ja kristlaste suhtumine mongolitesse.....	52
Mongolite vallutused kui jumala karistus uskumatutele.....	52
Mongolite sissetungid kui eshatoloogiline sündmus.....	59
Mongolid kui püha sõja subjekt.....	63
Moslemite ja kristlaste suhtumine mongolitesse: järeldused.....	65
Kokkuvõte.....	66
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	72
Kasutatud allikad.....	72
Kasutatud kirjandus.....	74
Summary.....	77

Sissejuhatus

Mongolite sissetungide mõju islamimaailmale on raske üle hinnata. Nende poolt korda saadetud vallutused ja hävitustöö tegid lõpu paljudele islamiriikide vanadele traditsioonidele. Samal ajal pani nende võim aluse uutele vooludele ja nähtustele, mis muutsid islamimaailma idaosa märkimisväärselt. Historiograafias on mongolite sissetunge pikka aega peetud islami kuldajastu lõpuks.¹ Sündmuste mastaapsuse pärast on tähtis teada, kuidas kaasaegsed neid sündmusi nägid. See annab ühelt poolt võimaluse paremini mõista, miks käitusid osapooled nii ja mitte teisiti ning teisalt annab parema ülevaate mongolite vallutuste mõjust islamimaailmale. Teema käsitlemise kasuks räägib ka selle vähene kajastamine varasemas historiograafias.

Viimasel ajal on ilmunud mitmeid töid, mis käsitlevad kristlaste vaadet mongolitele ning puudutavad ka selle eshatoloogilisi aspekte. Antud käsitluste teema on aga suhteliselt kitsas – peamiselt keskendutakse katoliiklaste maailmavaate uurimisele süvitsi ega ürita seda võrrelda teiste inimrühmade ettekujutusega mongolitest. Moslemite mongolite-pildi eshatoloogilistest aspektidest on kirjutatud seevastu vähe. Seda vaatamata sellele, et mongolite teod moslemite maadel leidsid aset palju suuremas mastaabis kui kristlikes maades. Mongolite aastakümneid kestnud vallutusretki islamimaadesse on raske võrrelda põgusa rüüsteretkega katoliiklikesse maadesse aastatel 1241-1242. Tšingis-Khaani ja tema järeltulijate sõjakäigud islamimaailma olid enneolematu sündmus, mis raputas kaasaegsete maailmapilti. Midagi sellega võrreldavat ei olnud tabanud islamimaailma ei enne ega pärast. Sissetungijad vallutasid peaaegu poole islamimaailma territooriumist ja tapsid selle usulise ja (formaalselt) poliitilise juhi – kaliifi. Nende poolt sooritatud vägivald jäi ületamatuks väga pikaks ajaks. Kaasaegsed üritasid neid sündmusi mõista ning kasutasid selleks mitmeid lähenemisi. Ühelt poolt olid moslemid kristlastega sarnases olukorras – mõlemad olid monoteistlikke religioonide esindajad, kes uskusid maailma lõppu ning mõlemad langesid enneolematult tugevate mongolite rünnakute alla. Samas oli ka erinevusi – mõlemal religioonil olid erinevad kokkupuuted rändrahvastega ning mongolite vallutused islamimaailmas toimusid palju suuremas mastaabis. Mõnevõrra erinev oli ka maailmalõpu kajastus nendes religioonides. Seetõttu usun, et võrdlus kristlaste ja moslemite mongolite

¹ Beatrice Forbes Manz, "The rule of the infidels: the Mongols and the Islamic world", kogumikust "The New Cambridge History of Islam Volume 3: The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries", Cambridge University Press, 2011, lk 128-168.

käsitluste vahel on põhjendatud. Selleks, et oleks midagi võrrelda, tuleb kõigepealt kindlaks teha, milline oli moslemite nägemus mongolitest ning kas nad nägid nende vallutusi eshatoloogilises perspektiivis.

Töö eesmärgiks on vastata küsimusele, kuivõrd nägid moslemid mongolite sissetungi eshatoloogilise nähtusena ning võrrelda nende nägemust kristlaste omaga.

Moslemimaad võtsid 13. sajandil enda alla suure territooriumi ning mongolite valitsemisaeg kestis umbkaudu sajandi. Seetõttu ei ole kogu islamimaailma nägemus mongolitest kogu nende valitsusaja jooksul magistritöö raames teostatav ja teemat oleks vaja geograafiliselt ja ajaliselt piirata. Valisin käsitletavaks perioodiks mongolite sissetungide esimese faasi. See kestis alates Tšingis-Khaani sissetungist Horezmi kuni mongolite vallutuste peatumiseni. Ajajärk pakub huvi, kuna siis ei olnud veel välja kujunenud mongolite käsitlemise traditsiooni ning see oli selle kujunemise aeg. Käsitletav ajavahemik oli aeg, mil mongolid liikusid islamimaades aeglaselt, kuid takistamatult edasi. Selle ajavahemiku alguses olid mongolid tundmatud sissetungijad ning selle lõpus olid nad end Iraani territooriumil kindlalt sisse seadnud ja rajanud osaliselt varasemal traditsioonil põhineva riikluse. Perioodi valik eshatoloogia uurimise valguses on õigustatud kahel põhjusel – esiteks olid islamimaailma teadmised mongolitest selle käigus kõige väiksemad, samuti jäid sellesse ajajärku kõige suuremad purustused. Teiseks olid selle perioodi vältel nii kristlased kui moslemid mongolite suhtes sarnases olukorras (mõlemad olid sissetungide ohvrid ning mõlema jaoks olid mongolid uustulnukad), mis hõlbustab nende vahelist võrdlust.

Mongolite vallutused islamimaailmas algasid 1219. aastal nende sissetungiga Horezmi, mis on ka vaadeldava perioodi algdaatumiks. Nende edasitungile tegi lõpu 1262. aastal Kuldhordi ja ilkhaanide vahel puhkenud sõda. 1260. aastal toimus mongolite ja Egiptuse mamelukkide vahel Ain Jaluti lahing, mille tulemusel tõrjuti sissetungijad Süüriast välja. See oli omal ajal suure sümboolse tähendusega ning pani alguse moslemite edukale vastupanule. Enne seda leidis 1258. aastal aset Bagdadi vallutamine ja kalifaadi likvideerimine ilkhaani Hülegu poolt. Tegu oli islamimaailmas väga palju vastukaja leidnud sündmus, mille järelkajad ulatuvad ka tänapäevani. Sel oli suur mõju kaasaegsete nägemusele mongolitest. Bagdadi langemine on rohkem seotud hilisema vaatega mongolitele ning siin töös käsitlemist ei leia.

Probleemile võib läheneda kahel viisil – kas teha paljusid allikaid kasutades ülevaade või uurida väheseid allikaid süvitsi. Kuna moslemite kirjutatud mongolite kohta käiv kirjanduse maht on aukartustäratav ega pruugi mahtuda ühe magistritöö mahupiirangutesse, otsustasin viimase variandi kasuks. Sellise otsuse kasuks räägib ka asjaolu, et varem ei ole taolist lähenemist kasutatud. Süvitsi lähenemine tingis selle, et põhiallikate hulk on suhteliselt väike. Seetõttu allikate valiku kriteeriumiks on, et uuritav probleem oleks nendes põhjalikult käsitletud. Töös kasutatavate peamiste allikate valimisel võtsin aluseks kolm kriteeriumi: töö pidi kirjeldama detailselt mongolite vallutusretki vaadeldaval perioodil, autor pidi olema sündmuste kaasaegne ning tal pidi paiknema sündmuste toimumisele suhteliselt lähedal. Seetõttu piirdusin islamimaailma idaosast pärit autoritega. Kasutan peamiselt nelja autori töid: Juvaini, Juzjani, al-Athir, al-Nasawi. Juvaini oli traditsioonilise pärsia eliidi esindaja, kes asus mongolite riigi hierarhias kõrgel kohal. Töös kasutatakse tema poolt 1250. aastatel alustatud mongolite ajalugu. Juzjani oli Delhi sultanaadi teenistuses olev kõrge vaimulik. Ta on endast maha jätnud mahuka maailmaajaloo, mille viimane peatükk on pühendatud mongolite sissetungidele. Ta kirjutas oma tööd pika aja jooksul ning see valmis 1260. aasta paiku. Al-Athir tegutses Süürias ning ka tema tööks oli maailmaajalugu. Viimane osa sellest puudutab mongolite vallutusi kuni 1230. aastate alguseni. Al-Nasawi kirjutas oma isanda sultan Jala ad-Dini biograafia, milles kirjeldatakse moslemite ja mongolite vahelist konflikti kuni sultani surmani 1230. aastate alguses. Autoreid ja nende töid käsitletakse lähemalt teises peatükis. Seega on vaatluse alla võetud mitmekülgne allikate valik, mille põhjal võib teha järeldusi mongolite sissetungide tõlgendamisest moslemite poolt. Allikate valik tulenes osaliselt ka nende kättesaadavusest.² Valik sissetungidega kaasaegsete autorite kasuks on tehtud, kuna see annab vahetu hinnangu, mis ei ole mõjutatud hilisemate sündmuste poolt. Samuti annab see võimaluse kasutada allika enda sisu, et luua pilt kontekstist, milles allikas kirjutati.

Selleks, et mitte lihtsalt piirduda kasutatavate autorite poolt esitatud eshatoloogilise pildi kirjeldamisega, asetan selle ka konteksti. Selleks vaatlen, kuivõrd eshatoloogilise sündmusena võidi mongolite sissetungi näha moslemite ühiskonna teatud kihtides. Leian, et see on kasulik, kuna võimaldab esiteks näha uuritava teema käsitlust väljaspool suhteliselt kitsast haritlaste

2 Tähtsamatest töödest, mis vastavad sellele kriteeriumile osutus kättesaamatuks Ibn Bibi poolt kirjutatud Seljukname, mis kajastab Rumi sultanaadi ajalugu 13. sajandil ning Muhammad Aufi Jawami ul-Hikayat, millest suurem osa on publitseerimata.

klassi. Haritlased jätsid küll endast kõige rohkem kirjalikke allikaid, kuid 13. sajandi sündmustele avaldas rohkem mõju see, kuidas nägid mongolite sissetungi teised ühiskonna kihid. Teiseks annab see võimaluse luua kasutatud allikatele kontekst.

Kristlaste ja moslemite eshatoloogilise mongolite-käsitluse võrdluse paremaks teostamiseks võtan aluseks Igor Danilevski uurimuse vene 13. sajandi allikate suhtumisest mongolitesse. Vene allikatel põhinevale tööle tuginemise kasuks räägib see, et nii islamimaad kui ka vene vürstiriigid vallutati mongolite poolt ning seega on viimased sarnases olukorras islamimaadega. Erinevalt näiteks katoliiklikest maadest, kuhu Batu-Khaan korraldas vaid suuremahulise rüüsteretke. Danilevski töö valikut õigustab asjaolu, et tegu on suhteliselt värske ja põhjaliku uurimusega, milles suurt tähelepanu pööratakse eshatoloogilise interpretatsiooni käsitlemisele.

Töö on jaotatud neljaks osaks. Esimeses peatükis antakse taust järgneva töö mõistmiseks. Selles kirjeldatakse lühidalt mongolite vallutuste ajalugu 13. sajandi Lääne-Euraasias ning tuuakse ära moslemite ja kristlaste varasemad kokkupuuted rändrahvastega ja nende impeeriumitega. Lisaks sellele antakse lühiülevaade eshatoloogiliste uskumuste rollist islami ajaloos. Teises peatükis tutvustatakse töös kasutatavaid autoreid ning nende töid. Seejärel käsitletakse nende nägemust mongolitest ning vastatakse küsimusele, kuivõrd palju nägid nad mongoleid eshatoloogilises perspektiivis. Kolmandas peatükis vaadeldakse, mida võime peamiste allikate põhjal öelda islamimaailma ühiskonnaklasside võimalikust eshatoloogilisest mongolite-nägemusest. Neljandas peatükis võrreldakse moslemite ja kristlaste mongolite-pildi eshatoloogilisi elemente.

Peamised tööd, mis käsitlevad islami eshatoloogiliste uskumuste rolli ajaloos keskenduvad kas islami esimestele sajanditele või tänapäevale. Lisaks sellele on teemat puudutatud mitmete dünastiate ajalugudes, mille võimuletulekul mängisid tähtsat rolli messianistlikud uskumused. Viimasel ajal on ilmunud mitu tööd, mis käsitlevad eshatoloogia rolli kaasaja islamiäärmusluses ning annavad seejuures ajaloolise ülevaate messianistlike uskumuste rollist islami usus. Märkimisväärsem neist on Jean-Pierre Filiu 2011. aastal ilmunud raamat.³ Ainus uurimus, mis

³ Jean-Pierre Filiu, "Apocalypse in islam", University of California Press, 2011.

keskendub käsitletavale perioodile, on David Cook-i sulest pärinev artikkel.⁴ Moslemite mongolite-nägemust on möödamattes puudutatud mitmetes uurimustes.⁵

Eurooplaste vaatest mongolitele on historiograafias pööratud märksa rohkem tähelepanu. Axel Klopprogge⁶ ja Felicitas Schmiederi⁷ monograafiad keskenduvad sellele, kuidas eurooplased nägid mongoleid. Neid täiendab Peter Jacksoni hiljuti ilmunud uurimus, mis käsitleb mongolte ja lääne üldisi suhteid.⁸ Mainimist väärib ka Antti Ruotsala töö, mis käsitleb läänekristlaste nägemust mongolitest 13. sajandi keskel.⁹ Mongolite sissetungi eshatoloogilist perspektiivi Vene allikates on analüüsinud Igor Danilevski.¹⁰

Mongolite vallutused 13. sajandil ning nende taust

Mõtte- ja mentaliteediajaloost kirjutamise eripärad ja probleemid

Kirjutada tööd, mis püüab vastata küsimusele “Mida inimesed mõtlesid?”, on kindlasti keerulisem kui seda, mis uurib, mida inimesed tegid.¹¹ Kui teod on allikates tavaliselt käsitletud otseselt, siis arvamused ja mentaliteedid esitatakse tavaliselt kaudselt, mõnikord läbi tegude. Eshatoloogia uurimise puhul on problemaatiline, et see ei avaldu allikates peaaegu kunagi otseselt. Tihti peale eristab eshatoloogilist seisukohta tavalisest asjaolu, et esimene on viide teatud apokalüptilise sisuga tekstile. Tööd ei tee kergemaks ka asjaolu, et kasutatud moslemite allikates kasutatakse eshatoloogilisi mõisteid tihti peale metafooridena (näiteks viimne kohtupäev

4 David Cook, “Apocalyptic Incidents during the Mongol Invasions”, artikkel kogumikust “Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen”, 2008, lk 293-312.

5 Näiteks Denise Aigle, “The Mongol Empire between Myth and Reality”, Koninklijke Brill, Leiden, 2015.

6 Axel Klopprogge, “Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert: ein Versuch zu Ideegesichte Mittelalters”, Harrassowitz Verlag, Weisbaden, 1993.

7 Felicitas Schmieder, “Europa und die Fremden: die Mongolen in Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert”, Thorbecke, Sigmaringen, 1994.

8 Peter Jackson, “Mongols and the West 1221-1410”, Routledge, New York, 2014.

9 Antti Ruotsala, “Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other.”, Finnish Academy of Sciences, Helsinki, 2001.

10 Игорь Николаевич Данилевский, “Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.): курс лекций.”, Аспект Пресс, Москва, 2001.

11 Жак Ле Гофф, “Средневековый мир воображаемого”, Прогресс, Москва, 2001.

ja Zul Quaraini sein)¹². Seega ei ole konteksti puudumisel alati võimalik kindlaks teha, kas autori arvates oli tegu väga traagilise sündmusega (mida mongolite sissetungid kindlasti olid) või uskta tõepoolest, et maailma lõpp on lähedal.¹³ Selleks, et autori mõtet võimalikult hästi tabada, tuleb allikaid käsitleda võimalikult süvitsi.

Et saada teada, mida 13. sajandi inimesed mongolite kohta mõtlesid, kasutan säilinud kirjalikke allikaid. See seab tegutsemisele mitmed piirangud, millest suurem osa ei ole praeguse seisuga ületatavad. Töös kasutatavad kirjalikud tööd jätsid endast järele eliidi esindajad – vaimulikud ja haritlased-ametnikud. Kuigi tegu oli vaieldamatult vaimse eliidiga, pole selge, kuivõrd palju mõjutasid nende seisukohad ülejäänud ühiskonda või vastupidi.¹⁴ Õpetatud mehed lähtusid oma hinnangutes ja arvamustes oma õpetatusest, mis põhines olulisel määral eelnevatel kirjalikel tekstidel. Ühelt poolt piirab see asjaolu meie võimalust saada teadmisi ülikute ja kolmanda seisuse kohta. Teiselt poolt annab aga autorite toetumine varasemale kirjasõnale võimaluse seda paremini analüüsida ning kindlaks teha ühe või teise seisukoha päritolu ja mõjutused. Kuigi haritlaseisuse hinnangute ja arvamuse uurimine ei pruugi öelda palju teiste seisuste arvamuse kohta, võib sündmuste kirjeldustest leida selle kohta vihjeid.

Alati ei ole kindel, kas mingi seisukoha sagedane esitamine tulenes selle domineerimisest või hoopiski vähemuse püüdes teisi selles veenda. Unustada ei tasu sedagi, et igal kasutatud allikal oli oma sihtgrupp ja kirjutamise eesmärk. Kõik autorid olid seotud valitseva režiimiga, millele olid omad huvid. Töös kasutatud moslemitest autorite puhul tasub silmas pidada, et nad ei esitanud lihtsalt oma nägemust sündmustest, vaid olid mõjutatud varasemast kirjanduslikust traditsioonist, mille jätkajatena nad end nägid. Juzjani,¹⁵ al-Athir¹⁶ ja Rashid ad-Din¹⁷ kirjutasid

12 Barjäär, millega Aleksander (või Kyros) Suur vangistas koraani järgi Googi ja Magoogi.

13 Naiteks tekib probleem "maailma lõpu" tähenduse interpreteerimisega: "Tabakat-i-Nasiri: a general history of Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan, From A.H. 194 (810 A.D.), to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the infidel Muchals into Islam by the Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-Umar-i-Usman," Gilbert and Rivington, London, 1881, lk 310.

14 Aadli ja vaimulikkonna mentaliteedi erinevusest: Georges Duby "Guillaume le Marechal, ehk, Maailma parim rüütel", Varrak, Tallinn, 1997; talupoegade maailmavaatest: Emmanuel Le Roy Ladurie "Montaillou, prantsuse küla 1294-1324", Kunst, Tallinn 1996.

15 Sir H. M. Elliot, John Dowson; "The History of India, as Told by Its Own Historians. The Muhammadan Period" Vol II; London; 1867; lk 259.

16 D.S. Richards, eessõna ja sissejuhatus teosle "The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Khamil fi'l Ta'rikh. Part 2"; Ashgate Publishing Limited; Farnham; 2010; lk VII-VIII ja 1-4.

17 Sir H. M. Elliot, John Dowson; "The History of India, as Told by Its Own Historians. The Muhammadan Period" Vol I; London; 1867; lk 42-43.

maailmaajalugu, mis tähendab, et nad olid põhjalikult tutvunud varasemate teostega. Juvaini käsitles oma töös ka palju eelnevat ajalugu.¹⁸ Teised autorid nägid end teiste tööde jätkajatena. Wassafi eeskujuks oli Juvaini¹⁹ ja al-Nasawi nägi end al-Athiri täiendajana.²⁰

Mongolite vallutused Lääne-Euraasias

Selleks, et paremini mõista järgnevaid peatükke, antakse siinkohal lühike ülevaade mongolite vallutuste ajaloost. 1206. aastaks õnnestus Temüjinil sõjalise jõu abil ühendada oma võimu alla mongolid ning ta lasi end kuulutada Tšingis-Khaaniks. Islamimaade piiril olevate rändrahvaste allutamine mongolitele viis vallutajad konflikti islamiusulise Horezmi impeeriumiga, mille maad paiknesid Kesk-Aasias ning tänapäeva Iraani territooriumil. Pärast seda, kui Horezmi šahh Muhammad II asevalitseja oli lasknud tappa Tšingis-Khaani saadetud kaupmehed, korraldasid mongolid 1219. aastal sellele suurejoonelise rünnaku. Šahhi väed kandsid suuri kaotusi, riigi peamised keskused vallutati ja nende elanikud tapeti. Šahh oli sunnitud põgenema ühele Kaspia mere saarele, kus ta peagi suri. Järgneva seitsme aasta jooksul allutasid sissetungijad endale suure osa Horezmi territooriumist – Afganistani, Ida-Iraani ning Kesk-Aasia maad. Ülejäänud Horezmi kontrolli all olnud territoorium jagunes võistlevate rühmituste vahel, millest tugevaimaks kujunes šahhi poja Jalal ad-Dini juhitud riik Aserbaidžaanis.²¹ Moslemite territooriumid Indias jäid mongolitest suuresti puutumata. Vallutuste ajal ületas üks mongolite armee Kaukasuse mäestiku ning saabus Lõuna-Venemaa steppidesse. See sõjakäik kulmineerus 1223. aastal võiduka Kalka lahinguga, kuid lüüasaamine Volga bulgaarlastelt sundis mongoleid naasma itta. Samal ajal kui tšingisiidide väed korraldasid rünnakuid läände, oli suurem osa nende armeest peamiselt ametis Hiina vallutamisega. Ekspeditsioone läände saadeti siis, kui olukord idas seda võimaldas. Seega toimus mongolite ekspansioon läände lainetena. Pärast Tšingis-Khaani surma tõusis 1229. aastal troonile tema poeg Ugedei. Uue khaani ajal vallutused jätkusid

18 Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini; "The History of World Conqueror" Vol II; Harward University Press; Cambridge, Massachusetts; 1958; lk 641-660.

19 Sir H. M. Elliot, John Dowson; "The History of India, as Told by Its Own Historians. The Muhammadan Period" Vol II; London; 1867; lk 24-27.

20 Зия Мусаевич Буниятов "Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Предисловие."

21 Siin ning ka järgnevalt on Aserbaidžaanis all mõeldud aserite ajaloolist asuala, mis hõlmas nii tänapäeva Loode-Iraani kui ka Aserbaidžaanis riigi territooriumit. Selle keskuseks oli Tabriz linn.

– 1230.-1231. aastatel vallutas mongolite sõjavägi Aserbaidžaaani ning järgnevalt kehtestati ülemvõim ka Gruusia ja Armeenias üle. Samal ajal ette võetud katse saavutada kontroll Kaukasusest põhja jäävate stepialade üle ei toonud edu ning 1236. aastal saadeti kohale uus armee, mis mitme sõjakäigu jooksul allutas sealsed stepirahvad ning metsavööndis paiknevad Vene vürstiriigid.²² 1241. aastal tungisid mongolite väed Ungarisse, Poola ja Määrimaale, kuid taandusid sealt järgmisel aastal. 1243. aastal purustasid mongolid Kõse Dagi lahingus Rumi sultani armee ning tegid ta oma vasalliks. Järgnev ekspansioonilaine leidis aset 1250. aastate keskel. Pärast trooni saamist saatis suurkhaan Mönke suure sõjaväega läände oma venna Hülegü, kelle juhtimisel hävitasid mongolid 1256. aastal ismailiitide riigi ning vallutasid 1258. aastal Bagdadi. 1260. aastal alistas Hülegü Süüria. Samal aastal tõrjusid aga Egiptuse mamelukide väed mongolid sellelt alalt välja. Ilkhaanid soovisid saada revanši, kuid peagi puhkes nende ja Kuldhordi tšingisiidide haru vahel konflikt, mis pani mongolite edaspidisele ekspansioonile piiri.²³

Eshatoloogia islamis

Nagu iga abrahaamliku usundi esindajad, usuvad ka moslemid maailma lõplikusse. Islami eshatoloogilised teadmised on koondunud kahte allikasse – koraani ning prohvetile omistatud suulisesse traditsiooni – *hadith*'itesse. Esimene põhineb prohveti elu ajal kirja pandud tekstil ning seda peetakse palju autoriteetsemaks *hadith*'ite kogumist. Viimased on meieni jõudnud suulise pärimuse kaudu ning seetõttu ei või nende tõesuses alati kindel olla. Vaatamata sellele, et koraan on tugevalt eshatoloogilise sisuga, ei avaldata selles viimsepäeva saabumise kohta täpseid detaile.²⁴ Üldiselt sarnaneb moslemite arusaam maailmalõpust kristlaste nägemusele. Viimsepäeva iseloomustavad paljud kataklüsmilised sündmused.²⁵ Selle käigus mõistetakse kõigi inimeste üle kohut, eksinud karistatakse ja õiglased saavad oma tasu.²⁶ Viimsepäeva aeg ise on aga teadmata, kuigi on antud mõista, et see on lähedal.²⁷ Sellele viitavatest märkidest on koraanis

²² Jackson, 2014, lk 58

²³ Manz, 2011, lk 128-168.

²⁴ Joel Richardson, "Antichrist: Islam's Awaited Messiah," 2006, lk 38-39.

²⁵ Koraan: 81:1-12.

²⁶ Koraan: 82:1-19; 69:13-37; 14:48.

²⁷ Koraan: 33:3 33:36 54:1.

ära toodud vaid üksikud.²⁸ Üks vähestest, mille kohta on konkreetseid andmeid, on Googi ja Magoogi (*Yajuj ja Majuj*) rünnak.²⁹ See motiiv on islamisse laenatud judaismist ja kristlusest. Usul Googi ja Magoogi rünnakusse oli 13. sajandi esimese poole sündmuste interpreteerimisel tähtis koht. Selleks, et järgmiste peatükkide sisu paremini mõista, toon siinkohal ära mõlemad kohad koraanis, kus Googi ja Magoogi mainitakse.

18.94 Nad kõnelesid: “Sina, Kakssarvik!³⁰ Tõesti, Goog ja Magoog teevad palju kurja maa peal. Vahest maksame sulle andamit ja sina rajad meie ja nende vahele tõkestava müüri?”

95 Tema vastas: “See, mis mulle on andnud Isand, on parem (teie andamist). Olge mulle abiks (inimeste) jõuga, et ma võiksin rajada teie ja nende vahele tõkke.

96 Vedage minu juurde rauast talad.” Kui ta oli nendega täitnud vahemaa mõlema nõlva vahel, käskis ta: “Puhuge!” Kui talad olid (üles sulanud) ja muutusid tuleks, andis ta käsu: “Tooge mulle sulavaske, ma kalkan selle sulanud raua peale.”

97 (Sellest ajast peale Googi ja Magoogi rahvas) ei pääsenud üle tõkke ega suutnud sellesse kauku uuristada.

98 (Kakssarvik) ütles: “See on minu Isanda armust. Kui aga jõuab kätte minu issanda töötatud aeg, lõhub tõkke maatasa, sest see, mida mu Isand töötab, on tõde.”

21.95 Meie hävitatud linnade elanikud ei pääse tagasi

96 enne, kui on varisenud müür Googi ja Magoogi eest ja kui nad tormavad alla igalt künkalt.

Kuigi koraanis ei ole Googi ja Magoogi asukohta geograafiliselt määratud, kujunes ajapikku arusaam, et nendeks on rändrahvad, kes elavad maailma piiril.³¹ Suurem osa detailidest maailmalõpu kohta sisaldub *hadith*’is. Pärast prohveti surma hakkasid rahva seas levima jutud tema ütluste kohta. Need ei samastunud koraaniga ning muuhulgas sisaldasid palju uut informatsiooni eshatoloogia kohta. Ajapikku paisus *hadith*’ite hulk väga suureks. Üheksandal sajandil koostati tõepärasteks peetud *hadith*’ite kaanon, millest sai islami teoloogia pärisosa ning

28 Koraan: 44:10; 6:158, 27:82.

29 Koraan: 18:93-99; 21:95-97.

30 Kakssarvikut on tavaliselt peetud Aleksander Suureks, kuid eksisteerib ka seisukoht, et tegu oli Kyros Suurega.

31 Näiteks 14. sajandi ajaloolane ibn Khaldun paigutab Googi ja Magoogi Aasia kõige kirdepoolsemasse ossa; Filiu, 2011, lk 44.

kuhu suurem osa ringluses olnud informatsioonist ei pääsenud.³² Šiiitide ja sunniitide kaanonite aluseks said erinevad hadithid ning see tingis ka erineva arusaama eshatoloogias.

Hadith'ite traditsioon lisab koraani eshatoloogiale palju juurde ning sellele tuginedes jaotatakse viimsepäeva peatse saabumise märgid suurteks ja väikesteks. Suuremad on näiteks looma tulek maa seest, palverännakute katkemine Mekasse, ja päikese tõusmine läänest.³³ Üheks kesksemaks märgiks on aga Mahdi saabumine.³⁴ Mahdi pidi taastama maailmas rahu ja õigluse, alistama selle islamile ning osalema viimsepäeva võitluses kurjuse jõudude vastu. Tema roll on analoogne juudi messia omaga. Traditsiooni kohaselt tuleb moslemitel Mahdi juhtimisele alluda. Mahdit ei ole koraanis mainitud ning tema traditsioon põhineb ainult suulisel pärimusel, millele võisid mõju avaldada varasemad kohalikud uskumused.³⁵ Islami usulahkude vaated Mahdile on mõnevõrra erinevad. Kui sunniitide arvates on Mahdi üks prohveti järeltulijatest, kes astub esile õigel ajal, on šiiitide jaoks selleks üks konkreetne isik – viimane kaheteistkümnest (või seitsmest) šiiia imaamist, kes on läinud varjule ning tuleb peidust esile maailmalõpu eel.³⁶ Messianistlikud liikumised on rohkem esinenud šiiitide seas.³⁷ Suur osa islami eshatoloogilisest traditsioonist loodi 7. ja 8. sajandil. Seetõttu on paljud sellesisulised ennustused seotud tolleaegsete moslemite vaenlaste – kristlaste ja Bütsantsiga. Väike osa eshatoloogilisest traditsioonist käib aga türklaste kohta.³⁸ Viimaste all ei mõelda niivõrd üht teatud rahvust, vaid rändrahvaid üldiselt.

Usk viimsepäeva peatsesse saabumisse ning Mahdi tulekusse on tugevalt peegeldunud islamimaades aset leidnud poliitilistes sündmustes. Koraanis on mitmes kohas vihjatud, et maailma lõpp on lähedal, ning islami esimestel sajanditel oli sellel uskumusel väga tugev mõju.³⁹

32 Vincent J. Cornell, "The relationship between faith and practice in Islam", kogumikust "The Oxford history of Islam", Oxford University Press, New York, 1999, lk 74-75.

33 Koraan: 27:82; Sahih Bukhari, köide 2, raamat 26, *hadith* nr 663; köide 6, raamat 60, *hadith* nr 159,

34 "Mahdi" – umbkaudne tõlge on "jumala poolt juhindatu".

35 Said Amir Arjomand; "Islam in Iran. VI. The Concept of Mahdi in Sunni Islam," 05.04.2012; Said Amir Arjomand; ettekanne konverentsil "19-th International Congress of Historical Sciences" Oslos 6.08.-13.08.2000; "Origins and Development of Apocalypticism and Messianism in Early Islam: 610-750 CE".

36 Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, "Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism", State University of New York Press, Albany, 1981, lk 41.

37 Näiteks Bahreini šiiitide liikumine 9.-10. sajanditel ning Fatimiidide kalifaat said alguse messianistlikest liikumistest.

38 Cook, 2008, lk 301. Türklaste all mõeldakse nüüd ja edaspidi turgi rahvaste esindajaid üldiselt.

39 Filiu, 2011, lk 3-49.

On olemas seisukoht, et moslemite algsete vallutuste kiirus oli motiveeritud nende soovist kehtestada enne maailma lõppu õiglase sotsiaalse korra võimalikult suurel territooriumil.⁴⁰ Varajasi konflikte kaliifi tiitli pärast saatis ulatuslik eshatoloogiline retoorika. Abbasiidide võimuletuleku puhul mängis tähtsat rolli legend, mis väitis, et Mahdi pidi saabuma Khurasanis ning tema sümboliks pidi olema must lipp. Seetõttu võtsid Abbasiidid oma tunnusvärviks musta ning tõstsid selles piirkonnas mässu. See kindlustas neile piisava toetuse, et asendada Omaijaadide kalifaat enda omaga.⁴¹ Fatimiidide dünastia ja šii kalifaadi rajaja Abdullah al-Mahdi Billah suutis eshatoloogiliste loosungitega koguda kümnendal sajandil endale Põhja-Aafrikas järgijaskonna ning haarata võim kohalike dünastiate esindajatelt. Tema surma ajaks ulatus tema riik Marokost Egiptuseni.⁴² Almohaadide dünastia rajaja Ibn Tumart alustas 12. sajandil Põhja-Aafrikas Almoraviidide dünastia vastast kihutustööd, milles oli tähtis osa messianistlikul propagandal. Pärast tema surma allutasid tema järgijad endale endised Almoraviidide valdused.⁴³ Ka hilisemal ajal on usk Mahdi peatsesse tulekusse olnud moslemite seas säilinud ning seda on korduvalt kasutatud poliitilise võimu legitimeerimisel.⁴⁴ Eshatoloogiliste uskumuste tähtsuse taaskordne tõus algas 19. sajandil, mis tõi kaasa messianistlike liikumiste elavnemise. Tänapäeval peetakse eshatoloogiliste uskumuste peamisteks kandjateks islamiäärmuslasi.⁴⁵

On võimalik, et eshatoloogiline retoorika võis maskeerida hoopis muid eesmärke, ning et see oli lihtsalt mugav viis poliitilise võimu usurpeerimise õigustamiseks. Sellele vaatamata on selgelt näha, et paljud inimesed uskusid messianistlike argumente. Igal juhul võib väita, et vähemalt sündmuste esitamine läbi eshatoloogilise prisma või retoorika oli islamimaailma poliitilise elu läbiv osa.

40 Fred M. Donner, "Muhammad and the Caliphate. Political history of the Islamic empire up to Mongol conquest", kogumikust "The Oxford history of Islam", Oxford University Press, New York, 1999, lk 12-13.

41 Filiu, 2011, lk 9-11; Tayeb El-Hibri, "The empire in Syria, 705–763" kogumikust "The New Cambridge History of Islam Volume 1: The Formation of the Islamic World, Sixth to Eleventh Centuries", Cambridge University press, 2011, lk 226-268.

42 Filiu, 2011, lk 60; Eduardo Manzano Moreno "The Iberian Peninsula and North Africa" kogumikust "The New Cambridge History of Islam Volume 1: The Formation of the Islamic World, Sixth to Eleventh Centuries", Cambridge University press, 2011, lk 581-622.

43 Filiu, 2011, lk 59-60;

44 Filiu, 2011, lk 43.

45 David Cook, "Contemporary Muslim Apocalyptic Literature", Syracuse University Press, New York, 2008.

Kristlaste ja moslemite varasemad kokkupuuted rändrahvaste ja rändrahvaste impeeriumitega

Peter Jackson seletab preester Johannese riigi legendi elavnemist 12. sajandi keskel osaliselt eurooplaste piiratud maailmapildiga. Kui seldžukkide sultan Sanjar sai 1141. aastal rängalt lüüa paganatest Kara-Khitai khaaniriigi käest, siis läänekristlased, kes nägid vaenu moslemite ja kristlaste vahel kui maailma peamist konflikti ega teadnud midagi Aasia usunditest, eeldasid, et moslemite võitjad pidid olema teised kristlased. Konkreetsete teadmiste puudumisel loodigi legend preester Johannesest.⁴⁶

Võib öelda, et kultuur püüab uusi nähtusi defineerida neid varasemate teadmistega suhestades. Näiteks kui Ameerika indiaanlased nägid esimest korda hobust, suhtusid nad sellesse kui suurde seasse, kuna siga oli nende hulgas tuntud koduloom.⁴⁷ Seega uusi nähtusi ei nähta tihti kui kvalitatiivselt uusi, vaid üritatakse leida seos nende ja varasema kultuurilise konteksti vahel. Kui uus nähtus on juba mingit moodi tuttav, annab see loogilise tulemuse, kuid kui nähtus on täiesti uus, võib see viia väärarusaamiseni. Selleks, et mõista kristlaste ja moslemite suhtumist mongolitesse, tuleks algselt kindlaks teha, kuivõrd uudne oli kummagi inimrühma jaoks niisugune nähtus nagu mongolite 13. sajandi vallutused. Mongolite impeeriumi potentsiaalset uudsust kristlaste ja islamimaailma elanike jaoks võib laias laastus jaotada kaheks: uuteks nähtusteks võisid olla nii rändrahvaste kultuur kui ka mongolite maailmariik.

Kristlastel ja moslemitel oli lähiminevikus mõnevõrra sarnane kokkupuude rändrahvastega. Kummalgi tuli lähiajaloo tegemist teha sissetungijatega stepist, kes lõpuks küll võtsid omaks kohaliku usu ja kultuuri ning sulandusid mõlema maailmareligiooni ühiskonda. Mõlemas religioonis olid olemas traditsioonid, mis nägid rändrahvaid eshatoloogilises perspektiivis.⁴⁸ 9. sajandi lõpus tungisid Pannoonia tasandikule ungarlased. Järgneval sajandil kasutasid nad tänapäeva Ungari territooriumit baasina, et rüüstata Kesk-Euroopat. Pärast sõjalist lüüasaamist võtsid nad vastu kristluse ja löid Lääne-Euroopa eeskujul oma kuningriigi. 13. sajandil oli Ungari küllaltki sarnane oma kristlastest naabritele ning vaid vähe viitas nende kunagisele

⁴⁶ Jackson, 2014, lk 21

⁴⁷ Ruotsala, 2001.

⁴⁸ Jackson, 2014, lk 144.

nomaadlikule päritolule.⁴⁹ See ei olnud siiski unustatud haritlaste ringkondades, mille näiteks võib tuua kohalike munkade katsed jõuda Magna Hungariani – ungarlaste esialgse asualani Lõuna-Venemaa steppides.⁵⁰

Katoliiklaste teine kokkupuude nomaadliku eluviisiga oli polovetside hõimude näol. Viimased elasid Musta mere steppides. Mongolite rünnak polovetsidele põhjustas nende põgenemise läände, mis viis nende migratsioonini katoliiklikesse maadesse. See tõstis seda rahvast katoliiklaste silmis kindlasti rohkem esile. Mõned kristlikud allikad omistavadki sissetungi hoopis nendele.⁵¹ Sellele võis kaasa aidata ka asjaolu, et mongolite vägedes oli tõenäoliselt palju Musta mere steppide nomaade.

Nii nagu kristlike maade ääremaadel, elasid ka islamimaailma perifeerias rändrahvad.⁵² Nende karjamaad puutusid moslemite riikide piiridega kokku Kaukasuse mägedes ja Kesk-Aasias. Alates sellest ajast, kui moslemite väed 7. sajandil Kesk-Aasia rohtla-aladele jõudsid, muutus piiriülene läbikäimine aina tihedamaks – moslemite valitsejate ja nomaadide khaanide vahel sõlmiti vastastikuseid liite ning sufi vennaskondade liikmed hakkasid stepialadel teostama misjonit.⁵³ Peagi jõudsid aga rändrahvaste esindajad islamimaailma südamesse. Kaliif Mu'amun, kes oli enne võimuletulekut valitsenud Khorasani ning kellel oli seetõttu kokkupuude nomaadide sõjapidamisega, rajas 9. sajandil esimesed rändrahvastest orjasõdurite – gulaamide ja mamelukide – väeosad. Need koosnesid endistest nomaadidest, kellest suure osa moodustasid türklased. Tema eeskuju järgisid järgnevad valitsejad ning varsti koosnes suur osa kaliifide sõjaväest tuumikust rändrahvaste esindajatest.⁵⁴ Paralleelselt nomaadide sisseimbumisega islamimaailma keskusesse hakkasid paranema ka moslemite teadmised Kesk-Aasia rohtlavööndist. 9. sajandil eristasid moslemitest geograafid juba stepialade sügavuses paiknevaid

49 Pál Engel "The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526", I.B. Tauris & Co Ltd, London, 2001, lk 83-101.

50 Jackson, 2014, lk 21.

51 Jackson, 2014, lk 139.

52 Edaspidi peetakse silmas Aasia rändrahvaid. Kuna Araabia poolsaare beduiinid ei ole teemaga seotud, siis neid ei käsitleta.

53 Edmund Bosworth, "The Steppe peoples in the Islamic World", kogumikust "The New Cambridge History of Islam Volume 3: The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries" Cambridge University press, 2011, lk 24-25.

54 Reuven Amitai, "Military Slavery in the Islamic World: 1000 Years of a Social-Military Institution", 20. juunil Trieri ülikoolis peetud loeng.

erinevaid türklaste hõime. 11. sajandi geograafide töödes olid olemas juba detailsed andmed nii kaugetest aladest kui Siberi metsavöönd ning Mongoolia.⁵⁵

Peagi võtsid mõned stepis elavad turgi hõimud vastu islamiusu ja hakkasid suuremal hulgal tungima jõuga üle islamimaailma piiri Kesk-Aasias. Nad säilitasid oma vana hõimustruktuuri ja hakkasid elama nomaadielu moslemite dünastiate kontrollival territooriumil. Suhted nendega olid tavaliselt reguleeritud lepingutega, kuid kümnendal sajandil kukutasid turgi hõimud Samandiidide dünastia ja jaotasid omavahel ära nende maad, mis asusid tänapäeva Kesk-Aasias, Afganistanis ja Iraanis. Kuna türklased olid vahepeal vastu võtnud islami, ei osutanud kohalik elanikkond neile suurt vastupanu. Nendel aladel kujunes välja uus ühiskonnakorraldus. Üks osa türklastest võttis aluseks varasemad Iraani kuningriikluse traditsioonid ning moodustas allutatud aladel sõjalise ja valitseva klassi, mis vastandus maksualustele seisustele. Teine osa hõimudest jäi oma varasema poliitilise ja ühiskondliku korralduse juurde ning jätkas islamimaade territooriumil oma nomaadlikku eluviisi.⁵⁶ 11. sajandil asus Khorasanis baseeruv ning võimuvõitlusest edukalt välja tulnud seldžukkide dünastia kiiresti laiendama oma valdusi. Sajandiga allutasid nad endale kogu idapoolse islamimaailma. Nende vallutuste käigus asusid mitmed Kesk-Aasia nomaadide hõimud elama kõrvalistele karjamaadele üle kogu Lähis-Ida. Nomaadide edule aitas kaasa neile omane ratsavibuküttide taktikale põhinev sõdimisviis, mis muutus üldlevinuks, ning jäi selles piirkonnas domineerivaks kuni tulirelvade tulekuni. Kuigi seldžukkide riik lagunes juba 12. sajandil, jäi turgi päritolu eliit islamimaailma idaosa valitsema veel aastasadadeks.

13. sajandi alguseks oli islamimaailma idaosa nomaadliku eluviisiga tuttav, kuna kogu selle territooriumil elasid rändrahvaste hõimud, piirkonna armeed võitlesid nomaadide stiilis ning nende endi valitsejad olid turgi taustaga. Ain Jaluti pöördelises lahingus 1260. aastal võtsid teineteisest mõõtu Egiptuse sultani ning mongolite armee. Esimene oli Egiptuse oma aga ainult nime poolest – see koosnes suuremas osas turgi hõimude esindajatest, kes pärit Lõuna-Venemaa steppidest ja olid Egiptusesse orjaks müüdud. Nagu ka paljud reasõdurid oli ka selle juht – sultan Qutuz – kunagi Egiptusesse saabunud orjana. Mõlemad armeed kasutasid sama ratsavibuküttide

⁵⁵ Bosworth, 2011, lk 19-77.

⁵⁶ Bosworth, 2011, lk 26.

taktikat.⁵⁷ Kuigi nomaadidega võis esineda kohalikul tasandil konflikte, ei saanud rändrahvad olla islamimaades 13. sajandil uus nähtus.⁵⁸ Teine asi oli aga Tšingis-Khaani impeeriumiga.

Tšingisiidide vallutused 13. sajandil sarnanevad mitme aspekti poolest türklaste-seldžukkide vallutustega eelnevatel sajanditel. Mõlemad dünastiad olid suhteliselt sarnased. Nii seldžukid kui tšingisiidid pärinesid rändrahvaste seast ja nende sõjaliseks jõuks olid enamiku islamimaailma jaoks tundmatud nomaadide hõimud, kes asusid pärast võitu islamimaailma territooriumil elama. Mõlemad dünastiad omasid ideoloogiat, mis taotles maailmavalitsemist. Mõlemad dünastiad lõid suure riigi, mis ühendas endas suure osa islamimaade territooriumist. Kuigi moslemite dünastiad vallutasid suuri alasid, oli universaalne riiklus pärast kalifaadi nõrgenemist islamimaailmas kadunud ning seldžukkide tegevuses võis näha selle taastamist. Teiseks olid olemas mitmed kaudsed sarnasused – võrreldav oli mõlema dünastia poolt loodud riigi ajalugu. Nad kasutasid oma valitsemises palju kohalikku administratsiooni ning ajapikku kaotasid osa oma nomaadlikust pärandist. Nende võimujaotus oli omane rändrahvastele ning põhjustas dünastilisi sisetülisid. Mõlema riigi allakäigus oli samuti teatud sarnasusi. Nendele järgnenud moslemitest valitsejate legitimeerimine tugines osaliselt mõlema dünastia poolt alustatud traditsioonidel.⁵⁹ Tõenäoliselt apelleeris Juvaini moslemite varasemale leplikule suhtumisele türklaste suhtes, kui ta kirjutas: "Ärge puutuge türklasi, kui nemad ei puutu teid, kuna neile on antud kohutavad võimed."⁶⁰

57 Reuven Amitai-Preiss, "Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281", Cambridge University Press, Cambridge, 2004, lk 37-41.

58 Bosworth, 2011, lk 19-77.

59 Bosworth, 2011, lk 19-77.

60 Juvaini, 1958, lk 16.

Moslemitest autorite seisukohad

Töös kasutatavad autorid ja nende tööd

Mongolite sissetungid olid hävitava mõjuga, ja seda mitte ainult materiaalses mõttes. Lisaks ainelistele kaotustele kandsid sissetungide alla jäänud alad ka suuri intellektuaalseid kahjusid. Raamatute ja muu kirjasõna hävitamine on allikates hästi dokumenteeritud ning seda tõstetakse eriliselt esile.⁶¹ Mongolid ei hävitanud mitte ainult füüsilist kirjasõna, vaid ka ühiskondlikke struktuure, mis seda edasi kandsid – riike ja haritlaseisust. Teiselt poolt oli varasem kirjalike traditsioonide rikkus tingitud poliitilisest killustatusest, mille mongolid likvideerisid. Tšingis-Khaani rünnakule eelnev Iraani territoorium oli heterogeenne – seal asusid erinevad keskused, mis mingil määral vastandusid üksteisele – šiiidid sunniitidele, kalifaat türklaste ülemvõimule, rändrahvad linlastele. Mongolid likvideerisid varasemad võimustruktuurid, asendasid need oma riigiga ning panid aluse uutele traditsioonidele.

Traditsioonide katkemine ei tulenenud sellest, et kontinuiteeti ei oleks üldse olnud. Kontinuiteet väljendus näites ühe osa varasema bürokraatia integreerimises ilkhaanide riiki.⁶² See samm viis isegi teatud määral vanadele traditsioonidele tugineva kultuuri õitsenguni. Näiteks löid ilkhaanide teenistuses olnud pärsia ametnikud Ata-Malik Juvaini, Wassaf-i-Hazret ja Rashid ad-Din Hamadani kõrgetasemelised ajalooteosed, mis kandsid edasi varasema ajalookirjutuse tavasid. Traditsioonide katkemine tulenes hoopiski sellest, et mongolite vallutuste lainearjal tuli võimule ainult üks osa varasemast eliidist ning erinevate rühmituste vaheline võistlemine likvideeriti. Seetõttu sai domineerivaks muutunud eliit võimaluse kehtestada mongolite abiga omad traditsioonid. Nad kandsid aga edasi ainult osa endistest kultuurist ning see muutus pärast nende positsioonide tugevnemist ilkhaanide teenistuses ka prevaleerivaks. Vanu regionaalseid traditsioone ei peetud enam piisavalt tähtsaks ja see viis nende hääbumiseni. Uuendustele aitas kaasa vallutuste käigus sooritatud hävitustöö. Mitmed vanad keskused, mis said kannatada,

61 Wassaf-i-Hazret, "Gesichte Wassaf's. Persisch Herausgegeben und Deutsch. Veröddentlichungen zur Iranistik nr 57", Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viin, 2010, lk 48-86.

62 John Andrew Boyle, "The History of the World Conqueror by 'Ala.ad-Din 'Ata-Malik Juvaini"; Harward University Press; Cambridge, Massachusetts; 1958; lk XX.

asendused ilkhanaanide valitsusajal alanud majandusliku tõusu ajal uutega, mis kindlasti aitas kaasa traditsioonide muutumisele.⁶³ Kanda kinnitasid mitmed uued suundumused, mis varem olid marginaalsed – näiteks pärsiakeelne ajalookirjutus. Võib väita, et uue bürokraatia roll traditsioonide katkemises võis olla sama oluline kui mongolite laastamistöö.⁶⁴

Ülalpool mainitud vanade tavade katkemine avaldab otsest mõju meie teadmistele mongolite vallutustest ning mongolite-eelsest ajast. Horezmi šahhide ja Ghuri sultanite ajaloost kirjutades tuleb kasutada allikaid, mis on kirjutatud pärast aset leidnud sündmusi ja nende keskmest eemal.⁶⁵ Mongolite hävitustöö andis löögi ka seldžukkide pärandile.⁶⁶ Kõige rohkem kannatasid aga ismailiidid. Nende endi poolt kirjutatud tekste ei ole praktiliselt meieni jõudnud ning nende kohta käiv informatsioon on pärit teiste poolt loodud allikatest. Mongolid hävitasid viimaste Bagdadi kaliifide dokumendid, rääkimata suurest hulgast muust kalifaadi pealinnas hoitavast kirjavarast. Kuigi mongolite vallutuste ajal hävis palju, ei olnud ilkhanaanide Iraan ühepalgelisem; pigem vastupidi – Iraani jõudis budism ning mõjukaks muutus Hiina kultuur.⁶⁷

Kirjalike allikate hävinguga ning varasemate traditsioonide katkemisega võib seletada mongolite-vastase kirjaliku traditsiooni nõrkust Iraani territooriumil. Kui mongolite vastane kirjateos loodi, võis see hävida juba sissetungi ajal. Kui see elas vallutuse üle või loodi juba mongolite kontrollitud territooriumil, siis riigi vaenulikkuse tõttu ei olnud seda tõenäoliselt võimalik piisavalt suures koguses levitada, et see oleks jõudnud tänapäevani.⁶⁸ Selle kõige tõttu on mongolite vastane traditsioon allikate näol kindlasti alaesindatud ning on enamikul juhtudest pärit mongolite riigi perifeeriast.

Mongolite sissetungide tõlgendamise uurimisel võtan aluseks nelja autori tööd. Nendeks on Juvaini, Juzjani, al-Athir ja al-Nasawi. Autorite valik on põhjendatud sellega, et nad kirjutasid oma kaasaja sündmustest, millest enamik neist võttis ka vahetult osa. Lisaks sellele kasutan

63 Donner, 1999, lk 59.

64 Juvaini, 1958; lk 719.

65 Näiteks Juzjani ja Muhammad Afi tööd, mis on kirjutatud Indias, al-Athir tegutses Süürias; Horezmi kohta on peamiseks allikaks Juvaini, Al-Nasawit võib samuti mingil määral pidada emigrandiks.

66 Al-Athir, 2010, lk 226.

67 Manz, 2011, lk 128-168.

68 Näiteks Rashid ad-Din lasi oma tööst teha võimalikult palju koopiaid. Ta sattus aga ilkhanaanide õukonnas ebasoosingusse ja ta hukati ning ta tööd hävitati. Selle tulemusena on selle autori maailmaajalugu säilinud ainult kahe manuskriptina.

mõnes kohas ka Rashid ad-Dini, kes tegutses ilkhaanide õukonnas vaadeldavast perioodist mõnevõrra hiljem. Ajaliseks piiriks on 1219. aasta, mil leidsid aset esimesed sissetungid, kuni Bagdadi vallutamiseni aastal 1258. Tähtsamatest kaasaegsetest töödest on kasutamata on jäänud Egiptuse ajaloolaste tööd. See on tingitud nii magistritöö mahupiirangust kui ka asjaolust, et juurdepääs nendele töödele on väga piiratud.

Shihab al-Din Muhammad al-Nasawi oli pärit Nasa piirkonnast, mis asus Khurasanis. Ta kuulus ametnikuseisusesse, kelle pärisvalduseks oli üks linnus. Nooruses aitas ta oma isa valitsemises ning juhtis aastatel 1220-1221 oma piirkonna vastupanu mongolitele. Ta võttis osa erinevatest konfliktidest Khurasanis, kuni sattus 1224. aastal diplomaatilise missiooniga Iraaki, kus asus sultan Jalal ad-Dini teenistusse. Al-Nasawi sai sultani isiklikuks sekretäriks ja pidas seda ametit kuni sultani hukkamiseni 1231. aastal. Pärast seda teenis ta mitmeid valitsejaid ning oli mitmel korral lähetatud saadikuks mongolite juurde. Ta suri ajavahemikus 1249-1250. Aastatel 1241/1242 sai ta valmis Jalal ad-Dini biograafia, mis kajastab ajavahemikku 1218-1231. Lisaks sultani elule ja tegevusele kajastab see ka al-Nasawi elu enne sultani teenistusse asumist. Autor keskendub lähemalt ajavahemikule 1225-1231, kui ta täitis sultani isikliku sekretäri ülesandeid. Tema töö muudab väärtuslikuks tõsiasja, et erinevalt teistest mongolite vastast traditsiooni esindavatest autoritest – Juzjanist ja al-Athirist – viibis ta sündmuste keskel ning seega on tema hinnangud ja seisukohad vahetumad ning arusaamad mongolitest realistikum. Al-Nasawi kirjutas nendest sündmustest, millest ta oli ise osa võtnud, kasutades pealtnägijate tunnistusi. Seetõttu on tema töö kõrge faktilise väärtusega. Kuna ta oli sultani sekretär, siis põhilise tähelepanu said aspektid, mis on seotud administratsiooni ja diplomaatiaga, ning teised probleemid jäid tema töös tagaplaanile. Oma töös kasutan ma Zija Bunjadovi tõlget vene keelde koos kommentaaridega aastast 1996.⁶⁹

Ala ad-Din Ata-Malik al-Juvaini⁷⁰ sündis 1226. aasta paiku ning oli juba teistsuguse põlvkonna esindaja kui ülejäänud kasutatavad autorid. Juvaini sündimise hetkeks olid möödas ajad, mil toimusid Khorasani vallutamise suured tapatalgud ning mongolid olid islamimaadesse juba kindlalt kanda kinnitanud. Kohaliku elanikkonna vaenulikkus sissetungijate vastu ei olnud

69 Зия Мусаевич Буниятов, “Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Предисловие.”

70 Historiograafias on autor tuntud oma perekonnanime järgi ning sellest tuleneb ka töös olev nimekasutus. Järgnevalt on nime “Juvaini” all mõeldud seda isikut.

kuhugi kadunud, kuid nad ei olnud ka enam tundmatu vallutajate hõim. Juvaini perekond oli pärit Khorasanist, täpsemalt Juvaini piirkonnast, mis asus Nishapurist loodes. Juvainid olid varasemalt täitnud kõrgeid ameteid nii seldžukkide kui ka Horezmi sultanite teenistuses. Tema vanaisa oli teinud karjääri Horezm-šahh Muhammadi alluvuses ning jätkas tema poja Jalal ad-Dini teenimist. Pärast mongolite sissetungi Khorasani sattus autori isa Baha-ad-Din ajavahemikus 1232-1233 mongolite kätte vangi. Tema karistamise asemel võtsid mongolid ta oma teenistusse. Juvaini isa teenis mongoleid kakskümmend aastat, mille jooksul jõudis ta tõusta kõrgetesse ametitesse. 1249. ja 1252. aastal käis Baha-ad-Din mongolite pealinnas ning temaga oli kaasas ka tema poeg, hilisem ajaloolane Juvaini. Viimasel reisi ajal jõudis ta otsusele kirjutada mongolite ajalugu. Oma töös kajastab Juvaini ka Hülegü 1250. aastatel aset leidnud sõjakäiku läände, mille otseseks tunnistajaks ta oli. 1259. aastal määrati ta Bagdadi ja kaliifilt vallutatud maade asevalitsejaks. Sellele ametikohale jäi Juvaini põhimõtteliselt kuni oma surmani 1283. aastal. Autor alustas oma töö kirjutamist ajavahemikul 1252-53 ning lõpetas pärast 1260. aastat. Viimased sündmused, mis on tema töös kajastatud, jäävad aastasse 1257. Ta jättis oma ajastust enam kui 700-leheküljelise töö, mis on peamine islamimaailmast pärit mongolitesse heasoovlikult suhtuv allikas sellest perioodist. Tema tööd kasutasid palju järgmised ilkhaanide õukonnas kirjutavad ajaloolased. Oma töös kasutan ma John Andrew Boyle-i tõlget aastatest 1958-1959.⁷¹

Abu Osman Minhajuddin bin Sirajuddin või siis laiemalt tuntud kui Minhaj al-Siraj Juzjani oli pärit Jurjani piirkonnast, mis asub tänapäeval Afganistanis, Herati linnast põhjas. Ta isa oli imaam ning tema ema oli üks Ghaznaviidide sultani neljakümnest tütredest. Pärast selle dünastia lüüasaamist Ghuri sultani poolt, astus autori isa viimase teenistusse ning 1196. aastal anti talle administreerida üks ringkond. Seejärel saadeti autori isa saadikuna kaliifi juurde, kuid ta tapeti teel röövlaste poolt. Juzjani sündis 1193. aastal ning kasvas üles kohaliku printsessi haaremis. Ta viibis aastatel 1219/1220-1224 Tulaki linnas, mida ta aitas kaitsta mongolite rünnakute vastu. Järgnevalt osales ta mitmel diplomaatilisel missioonil, kuid oli sunnitud põgenema mongolite eest Indiasse, kus asus Delhi sultani teenistusse. Seal täitis ta vaimuliku ja kohtuniku ameteid. Juzjani edaspidised kokkupuuted mongolitega olid minimaalsed. On teada, et ta osales sõjakäigus Indusele, et tagasi lüüa mongolite rünnak. 1260. aastal lõpetas ta oma maailmaajaloo,

⁷¹ Boyle, 1958 lk XV-XXXV.

mis oli pühendatud Delhi sultanile. Tegu oli monumentaalse teosega, mille viimane peatükk keskendus “uskumatute mongolite sissetungile islamisse”. Tema töö on erakordne, kuna on heaks näiteks sellest, mida arvasid need moslemid, kes ei olnud mongolitega lähemalt kokku puutunud. Oma töös kasutan R. H. Raverty tõlget aastast 1881.⁷² Tõlke miinuseks on asjaolu, et kuna tol ajal ei peetud eshatoloogiaga seotud löike piisavalt tähtsaks, jäid mitmed vastavad kohad tõlkimata ning nad on kokku võetud vaid lühikese kommentaariga.

Ali 'Izz al-Din Ibn al-Athir al-Jazari sündis 1160. aastal. Tema perekond oli seotud Zankide dünastiaga. Kuigi andmeid al-Athiri rollist administratsioonis ei ole, olid nii tema isa kui ka mõlemad vennad kõrgetes riigiametites. Al-Athir ta käis reisidel nii Jeruusalemmas, Bagdadis kui Mekas, kuid tema möödus elu siiski peamiselt Süürias. Ta jättis endast maha mitmed kirjatööd, mille hulgas olid nii töö *hadith*'ite kohta, eraldiseisev ajaloo teemaline monograafia kui ka autori elutöö – “Täielik maailmaajalugu”. Suurema osa sellest kirjutas ta teadmata ajal Mosulis. Hiljemalt 1199. aastaks oli suur osa sellest valmis ning aastatel 1223 ja 1228 vaatas ta oma kroonika uuesti üle ja pikendas selle sisu kaasaega. Seetõttu võib väita, et hinnangud enne 1228. aastat aset leidnud sündmustele on antud mõnevõrra tagantjärele. Pärast viimast kaasajastust täiendas ta oma kroonikat jooksvalt kuni oma surmani. Viimane sissekanne on 1231. aasta kohta. Antud töö perspektiivis on huvi pakkuv ajavahemik 1220-1231, mille raames kajastatakse mongolite vallutusretki. Töös on kasutatud D. S. Richardsi tõlget, mis on välja antud aastal 2010.⁷³

Kasutatavate autorite töid võib rühmitada mitmel viisil – näiteks jagunevad nad mongoleid pooldavateks (Juvaini) ja neisse vaenulikult suhtuvateks (ülejäanud). Silma torkab ka kronoloogiline jaotus – al-Athir ja al-Nasawi tööd kajastavad ajavahemikku kuni 1230. aastate alguseni ning on kirjutatud varem, samal ajal kui Juvaini ja Juzjani tööd kirjeldavad sündmusi kuni 1250. aastate teise pooleni ning on kirjutatud hilisemal ajal, mil poliitiline olukord erines varasemast. Juvaini ja al-Nasawi puutusid mongolitega kokku lähedalt, samal ajal, kui al-Athir ja Juzjani jälgisid sündmusi kaugemalt.

72 “Tabakat-i-Nasiri: a general history of Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan, From A.H. 194 (810 A.D.), to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the infidel Muchals into Islam by the Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-Umar-i-Usman,” Gilbert and Rivington, London, 1881.

73 “The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh. Part 3”, Ashgate Publishing, Farnham, 2010.

Juvaini – mongoleid pooldavad seisukohad

Enamik hilisemaid autoreid seletab mongolite sissetungi Allahi karistusena usklitele nende pattude pärast. See on tüüpiline viis, kuidas abrahaamlilike usundite pooldajad interpreteerivad oma lüüasaamisi uskmata poolt. Erinevused seisnevad selles, mida autorid sellest järeldavad. Mongolite vastaste autorite loogikat võib tinglikult kirjeldada järgmiste sõnadega: “uskmatud saavutasid islami üle võidu. Kuna miski ei toimu ilma jumala tahteta, siis järelikult soovis ta meid karistada meie pattude pärast.” Juvaini aga paigutab jumala soovi oma arutluses kõige ette – “jumal soovis meid karistada ja tema tihmist täidavad mongolid. Seega on nendele vastu hakkamine ka kaudselt vastu hakkamine jumala tahtele.” See on Juvaini töö üheks läbivaks sõnumiks. Buhhaara vallutamise ajal paneb ta selle sõnumi Tšingis-Khaanile enda huulile.⁷⁴ Ta nimetab mongoleid jumala tööriistaks, ning viidates ühele koraani tsitaadile, tema ratsanikeks.⁷⁵ Juvaini nägemuses on jumala karistuses kaks aspekti. Ühelt poolt andis jumal karistuseks üldiste pattude pärast võimu maailmas mongolitele ning selle võimuga kaasnesid ebameeldivused moslemitele jaoks. Selles mõttes on mongolite sissetung maailmaajaloolise tähendusega. Juvaini võrdleb seda veeuputuse looga Vanast Testamendist ning seostab seda prohvet Muhammadi ajast pärit ennustusega, mis väidab, et islami rahvas ei saa karistatud muud moodi kui mõõga läbi.⁷⁶ Teiselt poolt on aga mongolite vägivald karistuseks neile, kes ei alistu mongolitele ja seega ka kaudselt jumala tahtele. Juvaini kinnitab et mongolid ei karista alistunuid. Ta eitab religioosse tasandi olemasolu konfliktis väites, et valitsejate soov mitte alluda mongolitele tuleneb nende uhkusest ja ülbusest. Mongolite hävitustöö ongi jumalik karistus nende patuste omaduste pärast.⁷⁷ Sellega seoses eristab ta mongolite vallutust varasemate valitsejate vallutustest. Kui viimased nõudsid alistumist apelleerides oma jõule, väidab Juvaini, siis mongolid tuginevad jumala tahtele.⁷⁸ Juvaini eitab mongolite-vastase džihaadi võimalikkust ning omistab selle seisukoha lihtrahvale.⁷⁹ Kui üks Kesk-Aasia linn ei alistunud mongolitele ja see hävitati, siis

⁷⁴ Juvaini 1958 lk 719.

⁷⁵ Juvaini 1958 lk 3, 24.

⁷⁶ Juvaini 1958 lk 16-17.

⁷⁷ Juvaini 1958 lk 24.

⁷⁸ Juvaini 1958 lk 25.

⁷⁹ Juvaini 1958 lk 87.

väidab Juvaini, et linnaelanike vastuhakk tulenes nende rumalusest.⁸⁰ Huvitaval kombel propageerib sarnases kontekstis alistumist ka al-Nasawi, kuigi ta oli mongolite veendunud vastane.⁸¹ Mongolitele vastuhakkamist peab Juvaini “deemonite keelituseks,” ja rumaluseks.⁸² Sellel võib olla kaks tähendust. Ühelt poolt võidakse siin mõelda seda, et vastuhakk on jumala tahte vastu astumine. Teiselt poolt võib Juvaini silmas pidada asjaolu, et see tegevus toob ainult kahju.

Vaatamata sellele, et ta propageerib alistumist mongolitele, elab Juvaini kaasa neile, kes hakkasid sissetungijatele vastu, ning kritiseerib mongolite poolt sooritatud vägivalda. Ta jälgib kaastundega Horezm-šahh Muhammadi tegevust ning suhtub toetavalt tema poja Jalal ad-Dini mongolite-vastasele võitlusele.⁸³ Vägivalla nii moslemitest sõjameeste kui ka tsiviilisikute vastu Horezmi vallutamise ajal taunitakse.⁸⁴ Sellega sarnaneb ta teistele moslemitest autoritele. Sümpaatia Horezmi valitsejadünastia vastu võis tuleneda muuhulgas asjalolust, et Juvainide perekonna esindajad olid olnud šahhide juures kõrgetes ametites. Ühelt poolt on Juvaini kindlalt mongolite poolel, kuid samas suhtub ta positiivselt ka nende vastastesse. Seda vastuolu võib seletada nii, et 1220. ja 1230. aastate konfliktid olid töö kirjutamise ajaks juba lõppenud ning Juvaini vaatles neid kui ajalugu, millel ei olnud tugevat seost tema kaasaja võitlustega. Sellest ajast, kui Juvaini eeldatavasti oma tööd kirjutama hakkas, oli sultan Muhammadi surmast möödas üle kolmekümne aasta ja Jalal ad-Dini surmast möödas rohkem kui kaks aastakümnet.⁸⁵ Mongolite ja islamimaailma konfliktis oli pööratud uus lehekülg – vallutajad olid uute eesmärkide ja põhimõtetega naasnud Hülegu juhtimise all Iraani ning see võis tunduda kui uus lehekülg ajaloos, millel oli Jalal ad-Dini aegsete võitlustega vähe ühist. Seega ei pruukinud Juvaini näha oma seisukohtades suuri vastuolusid.⁸⁶ Näitena sarnasest kahetisest suhtumisest

80 Juvaini 1958 lk 99.

81 Al-Nasawi, raamat 3, peatükk 41.

82 Juvaini, 1958, lk 173.

83 Juvaini, 1958, lk 134; 315.

84 Boyle, 1958 lk XXX-XXXI.

85 Boyle, 1958 lk XXV. Juvaini alustas töö kirjutamist ajavahemikus 1252/53. Sultan Muhammad suri 1220. ja tema poeg Jalal ad-Din 1231. aastal.

86 Tšingis-Khaani sissetungi oli põhjendatud kättemaksuga saadikute tapmise eest. Samas kui Hülegu ajal lähtusid mongolid juba maailmavalitsuse ideoloogiast. 1250. aastate vallutus oli paremini väbi mõeldud ja süstemaatilisem.

võib tuua Wassafi kirjatöö, mis suhtub ajaliselt kaugemasse mongolite tegevusse (näiteks Bagdadi rüstamine) negatiivselt. Tema lojaalsust ilkhaanidele ei saa aga kahtuse alla seada.⁸⁷

Kui islami traditsioonilise nägemuse järgi tuleks paganate vastu pidada džihaadi, siis Juvaini esitas asja laiemas perspektiivis. Kuna mongolid soosivad kõiki uskusi, siis tema järgi ei tekita neile alistumine islamile kahju.⁸⁸ Ta toob samuti välja, et mongolite seaduses on palju sarnast šariaadi korrale. Alistumine on islami usule isegi kasuks tulnud, sest viis moslemite asumisele territooriumitele, kus islamit pole varem olnud.⁸⁹

Oma töös tsiteerib Juvaini korduvalt pärsia eepost “Kuningate raamat,” mille üheks tähtsamaks teemaks olid vastuolu nomaadide ning iraanlaste vahel.⁹⁰ Selles võib näha varjatud opositsiooni mongolite võimule. Ühelt poolt toob ta seda tehes esile pärsia kultuuri ülimuslikkuse ning teiselt poolt rõhutab nomaadide ja paikse elanikkonna vastuolusid.

Kui Juvaini näeb mongolite tegevuses midagi negatiivset, siis see seisneb vana haritlaskonna ning teaduse allakäigus. Autor ei mõista hukka mitte niivõrd üldist hävingut, mida vallutused põhjustasid, vaid nende mõju haritlasseisusele. Sissejuhatuses kirjutab ta pikalt sellest, kuidas nüüdseks tuleb “teadmisi otsida maa alt,” kus on Juvaini kaasajal kõik õpetlased.⁹¹ Niisugune suhtumine ei ole omane ainult Juvainile ning teaduse poolt kantavat kahju rõhutavad ka teised autorid.⁹² Ei ole selge, kas antud seisukoht on rohkem mõjutatud autorite isiklikust sümpaatiast või nende esindatud laiemast kirjanduslikust traditsioonist. Teine negatiivne aspekt mongolite võimu puhul oli Juvaini arvates see, et nad soosisid uiguuri õpetlasi ning kasutasid administratsioonis nende tähestikku, mis pani traditsioonilise pärsia administratiivse eliidi halvemasse olukorda.⁹³ Juvaini suurim kriitika on suunatud just selle nähtuse vastu. Kogu teoses on kõige negatiivsemalt kajastatud ühte kirjutajat, kes suundub mongolite teenistusse. Teda nimetab Juvaini korduvalt *dajjal*’iks.⁹⁴

87 Wassaf-i-Hazret, 2010, lk 48-86.

88 Juvaini, 1958, lk 15-16.

89 Juvaini, 1958, lk 13.

90 Boyle, 1958; lk XXII; Juvaini, 1958, lk 135.

91 Juvaini, 1958, lk 5-8.

92 Wassaf-i-Hazret, 2010, lk 48-86.

93 Juvaini, 1958, lk 7-8.

94 Juvaini, 1958, lk 530-532; *Dajjal* – “vale-messias”, “Antikristus”.

Kas Juvaini nägi mongolite sissetunge eshatoloogilises perspektiivis? Sellele küsimusele vastamise muudab keeruliseks eshatoloogilised metafoorid, mida paljud moslemitest autorid kasutavad. Vaadeldavates töodes kasutatud keel on olulisel määral mõjutatud koraanist ning neis kõigis tsiteeritakse islami püha raamatut ulatuslikult. Kuna koraan on eshatoloogilise sisuga, on ka kasutavate tööde retoorika omandanud eshatoloogilise vormi. Alati pole selge, kus kasutatakse eshatoloogilisi mõisteid metafooridena ning kus seostatakse kaasaja sündmusi tõepoolest maailma lõpuga. Näiteks käsitledes Sansabi dünastiat palub Juzjani jumalat, et too pikendaks selle valitsejate võimu kuni viimse kohtupäevani.⁹⁵ Ühelt poolt on võimalik, et autor mõtles selle all hetkel elus olevaid valitsejaid ning see tähendaks, et maailma lõpuni on aega vähem kui põlvkonna jagu. Teisalt võib tegu olla lihtsalt retoorilise ütlusega. Juvaini kommenteerib Balkhi linna hävitamist järgmiselt: “Kõikvõimas jumal on öelnud: “Ei ole linna, mida me ei hävita ega nuhtle raskelt enne ülestõusmise päeva.””⁹⁶ Ka siin ei ole selge, kas autori mõte on see, et linna nuhtlemine mongolite poolt on osa viimsepäeva sündmustest või tahab ta siinkohal öelda midagi muud.

Mitmed Juvaini töös kajastatud ennustused seostavad Khitai riiki Kahesarvilise müüri ja müüri. Juvaini kirjutab, kuidas tema nõbu oli tunnistajaks ühele juhtumile, kui Horezm-šahh Muhammad saavutas võidu Khitai riigi üle. Kui linna saabus uudis sultani võidust, hakkasid inimesed rõõmustama. Ainsana ei teinud seda Juvaini nõbu isand *sayyd*⁹⁷ Murtaza, kes istus nukralt ja vaikselt oma maja nurgas. Kui temalt küsiti, miks ta ei rõõmusta, vastas too, et “nende türklaste taga on rahvas, mis on kangekaelsed oma kättemaksuhimus ja raevus ning kes ületavad Googi ja Magoogi oma arvukuselt. Ning khitai rahvas olid tegelikult Kahesarvilise müür meie ja nende vahel. Ja pole tõenäoline, et nüüd kui see sein on läinud, saab meie riigis olema rahu või et keegi saaks olla jõude ning naudingus. Täna leinan ma islamit.”⁹⁸ Sarnaselt kirjutab Juvaini, et Horezm-šahh Tekish olevat öelnud surivoodil oma lastele, et nad hoiaksid khitaidega rahu ning maksaksid neile andamit, kuna “nad on võimas müür, milla taga on kohutavad vaenlased.”⁹⁹

95 Juzjani, 1881, lk 310.

96 Juvaini, 1958, lk 131; Koraan 17:60.

97 *Sayyd* – autiitel, mis antakse mehele, kes pärineb meesliini pidi prohvet Muhammadist.

98 Juvaini, 1958, lk 347.

99 Juvaini, 1958, lk 357.

Teine tsitaat ei ole otseselt eshatoloogiaga seotud, kuid esimesest on kindlasti võimalik seda välja lugeda. Mida täpselt Juvaini sellega öelda tahab? Sellel küsimusel on kaks poolt – kas *sayyd* Murtaza nägi juhtunut tõepoolest eshatoloogilises kontekstis ning mida soovis Juvaini selle mainimisega öelda. Esimesele küsimusele ei ole võimalik vastata. Siinkohal on võimatu öelda, kas *sayyd* Murtaza tõepoolest ütles tol hetkel midagi sarnast või on kogu see ennustus välja mõeldud. Tagantjärele on mongolite vallutuste ennustamist omistatud mitmetele isikutele – näiteks Muhammad II isale sultan Tekishile.¹⁰⁰ Tähtsam küsimus on selles, kas selle ennustuse abil üritab Juvaini näidata sündmuse eshatoloogilises kontekstis. Juvaini kasutab mitmel juhul oma töös teiste inimeste sõnu, et edasi anda oma arvamust. Probleem taandub sellele, millist tähendust omistatakse antud kontekstis Kahe sarvilise müüri. Kui selles nähtakse konkreetselt koraanis mainitud müüri, on tegu eksimatult eshatoloogilise nägemusega ning mongoleid samastatakse Googi ja Magoogiga. Teise võimalusena on tegu metafooriga.

Usutavam tundub teine variant. Esiteks on koraanis kirjas, et Kahe sarvilise müür oli füüsiline objekt ning nimetatud on isegi materjalid, millest see tehtud on. Teiseks on müüri kuvandit, mis hoiab mongoleid eemal, kasutatud ka mujal, kus selle eshatoloogiline tähendus on tugevalt kaheldav. Näiteks ibn Wasil kirjutab sultan Jalal ad-Dini kohta, et too oli barjäär, mis hoidis mongoleid tagasi. Viimane väidab oma diplomaatilises retoorikas, et ta on teiste moslemitest valitsejate jaoks justkui Aleksandri müür.¹⁰¹ Juzjani nimetab Aleksandri müüriks Herati linna.¹⁰² Sarnast retoorikat on kasutatud ka mujal diplomaatilises kirjavahetuses.¹⁰³ Lisaks sellele kasutab Juvaini mitmel juhul eshatoloogilisi mõisteid metafooridena ning tema mongolite käsitus ei ole näha maailmalõpu ootusi. Lõppude lõpuks tõmbab Juvaini *sayyd* Murtaza ennustuses selge piiri mongolite ja Googi ning Magoogi vahel. Esimesed küll ületavad teisi oma arvukuselt, kuid need kaks on siiski erinevad asjad.

Nagu eelnevast võib välja lugeda, defineerib Juvaini end esiteks moslemina ning seejärel pärsiakeelse haritlaseisuse esindajana. Ta vaatleb sündmuse lähtuvalt nende kahe rühma huvidest. Kuigi ta kasutab oma töös palju eshatoloogilisi väljendeid, ei vihja midagi sellele, et ta seostab mongolite tegevust peatse maailma lõpuga. Tema jaoks on see justkui järjekordne jumala

¹⁰⁰ Juzjani, 1881, lk 224.

¹⁰¹ Al-Athir, 2010, lk 310.

¹⁰² Juzjani, 1881, lk 1038.

¹⁰³ Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 90.

karistus pattude eest. Võib-olla ei käsitletud ta oma töös Bagdadi langemist just sellepärast, et see oleks läinud vastuollu jumaliku karistuse interpretatsiooniga. Mongolid võisid küll karistada patuseid moslemeid, kuid kalifaadi hävitamine ei saanud vastata jumala soovidele. Samas sobis see palju paremini eshatoloogilisesse interpretatsiooni. Juvaini teos kajastab sündmusi vahetult kuni Bagdadi langemiseni ning lõppeb 1257. aastaga. Seda vaatamata sellele, et tal oli nii piisavalt aega kui ka informatsiooni (ta oli pikalt Bagdadi asevalitseja ametikohal), et oma töö lõpuni viia.

Ainus mongolite tegevus, millest puhul võiks Juvaini töös välja lugeda mingit eshatoloogilist varjundit oli islami usu territoriaalne levik, mis toimus tšingisiidide valitsusaja jooksul. Sel ajal tekkisid nii Mongooliasse kui ka Hiina aladele moslemite kogukonnad.¹⁰⁴ Juvaini omistab sellele suurt tähtsust ning üks põhjus, miks ta võis nii teha, on asjaolu, et see laiendas *dar al-Islami* ning seega kiirendas maailmalõpu saabumist.¹⁰⁵

Juzjani – mongolite sissetungide eshatoloogiline tõlgendus

Sel ajal oli islamimaade idaosas levinud arvamus, et nende kaasaeg – mongolite vallutuste aeg – oli erakordne aeg. Seda arvamust jagasid kõik neli autorit.¹⁰⁶ Mitmeid neist motiveeris sulge haarama ning sündmusi jäädvustama just soov säilitada nende mälestusi järgnevate põlvete jaoks.¹⁰⁷ Sündmused võisid olla küll erakordsed, kuid enamik autoritest otsis neile paralleele ajast, mida nad pidasid ajalooliseks. Juvaini nägi mongolites jumala karistust ning võrdles seda näiteks Noa-aegse veeuputusega.¹⁰⁸ Al-Athir üritas leida ajaloost paralleele ning võrdles mongolite hävitustööd Iisraeli hävitamisega Nebukadnetsari poolt ning Aleksander Suure vallutustega, mis jäid tema hinnangul mongolite saavutustele siiski tugevalt alla. Al-Athiri järgi

104 Beatrice Forbes Manz, "The rule of the infidels: the Mongols and the Islamic world", kogumikust "The New Cambridge History of Islam Volume 3: The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries", Cambridge University Press, 2011, lk 128-168.

105 Juvaini, 1958, lk 13; Donner, 1999, lk 12-13.

106 Juvaini, 1958, lk 144; al-Athir, 2010, lk 202; Бунятов 1996.

107 Бунятов 1996; Juvaini, 1958, lk 6, 10; David Cooki väitel on mitmete ajalooliste tööde kirjutamise motiiviks sellel ajal just soov kokku võtta enne maailma lõppu kogu ajalugu. Seda ei ole kahe ülalpool toodud tööd juures siiski kusagil mainitud. Juzjani motiive oma töö kirjutamisel me ei tea, kuna kogu töö ei ole publitseeritud ning tõlkija on välja jätnud eshatoloogilised osad. Sissejuhatusest ei ole võimalik välja lugeda mingit viidet maailma peatsest lõppemisest.

108 Juvaini, 1958, lk 16-17.

olid mongolid hullemad isegi Antikristusest, kuna viimane säästab neid, kes asuvad teda järgima. Mongolid seevastu tapavad vahet tegemata kõik. Nendest hullem on ainult Googi ja Magoogi rünnak.¹⁰⁹ Seega teeb ta siin kindlat vahet Viimse kohtupäeva ja kaasaja sündmuste vahel. Tekib küsimus, miks eristab autor Googi ja Magoogi ja mongoleid. Kui esimesed on peamiselt tuntud oma laastamistöö tõttu ning mongolite poolt korda saadetu on varasemast palju hullem, tekib küsimus, miks välistab autor kindlalt nende kahe vahelise seose.

Eshatoloogiat sündmuste interpreteerimisel kasutab kõige rohkem Juzjani. Ta loob mitmes kohas seose mongolite ja viimse kohtupäeva vahel, kuid tema sõnum ei ole alati üheselt mõistetav ega järjekindel. Mongolite sissetung ei ole Juzjani jaoks ajalooline sündmus. Ta seostab seda hoopis islami kosmoloogiaga. Seetõttu ei tugine ta mongolite tegevuse seletamisel ajaloolisele kogemusele, vaid islami pühale kirjasõnale ja erinevatele ennustustele. Eshatoloogilisele interpretatsioonile on iseloomulik sündmuste seletamine ennustuste abil. Kui Juvaini kasutas koraani tsitaate ja ennustusi retooriliste vahenditena, siis Juzjani üritab nende abil toimuvat mõtestada. Ta annab edasi ühe *hadith*'i sisu, mille järgi olevat prohvet öelnud, et üldine ülestõusmine toimub umbes kuussada aastat pärast teda ning lisab Ghuri sultanist Mu'izz ad-Din Muhammadist rääkides, et “selle valitseja märtrisurm leidis aset aastal 602. H¹¹⁰ ning, samal aastal ilmnemise ka viimse kohtupäeva märgid, milleks oli mongol Tšingis-Khaani ning türklaste sissetung. Seetõttu on selge, et see valitseja oli islami usu tugev müür ning, kui ta märtrina suri, avanesid viimse kohtupäeva väravad.” Sama arvamust kordab ta hiljem nimetades seda valitsejat “viimaseks õiglaseks sultaniks ja viimaseks vallutavaks padišahhiks.” Tema võim oli ainus asi, mis hoidis tagasi maailma lõpu kataklüsme. Kuna Juzjani töö tõlgiti ning avaldati 19. sajandil, ei omistanud tõlkija eshatoloogilise sisuga lõikudele ajaloolist väärtust, põhjendades oma arvamust sellega, et maailm ei ole veel otsa lõppenud. Kuna praeguseks on see ainus tõlge, ei ole võimalik vahele jäänud teksti sisu taastada. Seetõttu olen sunnitud piirduma tõlkijapoolse kokkuvõttega, et autor üritab traditsioonile tuginedes tõestada, et maailma lõpp saabuvat aastal 610 islami ajaarvamise järgi (1213-1214). Ghuri sultani surm oli Juzjani järgi esimene maailmalõpu märkidest.¹¹¹ Miks autor valis selleks just Ghuri sultani, mitte kellegi teise võib seletada asjaoluga, et tegu oli viimasega nimetatud dünastia valitsejatest, pärast kelle surma riik lagunes.

¹⁰⁹ Al-Athir, 2010, lk 202.

¹¹⁰ Islamimaades kasutatud hidžra kalendri järgi.

¹¹¹ Juzjani, 1881, lk 935.

Juzjani isa ning ka ta ise olid olnud Ghuri sultanite teenistuses. Valikule võis kaasa aidata ka asjaolu, et Delhi sultanaadis, kus autor oma tööd kirjutas, oli kindlasti kõige tugevam kunagise Ghuri riigi mõju.

Tõlkija kommentaari järgi väidab autor, et maailma lõpp saabub ajavahemikus 1213-1214. See väide tundub ebaloominguline, kuna mongolite esimene sissetung islamimaadesse leidis aset alles 1219. aastal ning autor ise jätkab oma tööd vähemalt kuni 1258. aastani. Seega võib siinkohal olla tegu võimalusega, et tõlkija on kas teksti sisu valesti edasi andnud või autori sõnumit lihtsustanud.

Samas kohas kirjutab Juzjani, et “kõikides raamatutes on kirjas, et maailma lõpu esimeseks märgiks on türklaste sissetung.”¹¹² Seega tugineb ta vähemalt osaliselt türklaste kohta käivale eshatoloogilisele traditsioonile, kelle sissetung kuulub alles esimeste maailma lõpu märkide hulka. Sissejuhatuses mongolitest kõnelevale peatükile toob autor ära mitmeid ennustusi, mille peamiseks sisuks on väide, et maailma lõpule eelneb mongolite sissetung.¹¹³ Sellega annab ta juba mongolitest kirjutamise alguses kätte viisi, kuidas neid interpreteerida. Kahjuks on antud koht kokku võetud tõlkijapoolse kommentaarina. Bagdadi langemise kohta kirjutab Juzjani, et Abdullah ibn Abbas¹¹⁴ olevat öelnud: “Minu järglaste kalifaat kestab kuni ajani, mil nende võimu ja hiilguse üle võidutsevad türklased, kelle nägu punetab ja on lai (kõva) nagu kilp.”¹¹⁵ Seetõttu, jätkab autor, on üritatud seda ennustust kuidagi interpreteerida. Ühed on väitnud, et ennustus käis moslemistest türklaste kohta, ning teised on arvanud, et seda teevad “türklased Hiina impeeriumist”. Seega on autori arvates tõseks osutunud teine versioon.¹¹⁶

Jääb mulje, et Juzjani ei näe mongolite sissetungidele sõjalist lahendust. Saatus ise näib olevat moslemite vastu.¹¹⁷ Sellegipoolest pooldab ta sissetungijatele vastu hakkamist, kuna see toob kaasa märtrisurma ning seega ka sattumise paradiisi. Ta kirjeldab teistest kasutatavatest autoritest palju tihedamini moslemite tapmist mongolite poolt sõnadega märter ja märtrisurm ning kogu

112 Samas

113 Juzjani, 1881, lk 869.

114 Üks prohvet Muhammadi kaasaegsetest

115 Juzjani, 1881, lk 1258.

116 Juzjani, 1881, lk 1258-1259

117 Juzjani, 1881, lk 1024-1025, 1038.

sõjategevus näib tema töö lehekülgedel võtvat ühe suure martüüriumi kuju.¹¹⁸ Ühest küljest on see negatiivne, kuna moslemid hukuvad, kuid teiselt poolt (arvestades, et maailma lõpp on niikuinii varsti käes) pääsevad nad otse paradiisi. Mõnes kohas jääb mulje, et märtrisurm on mingil määral õnn või isegi võit.¹¹⁹ Ka Juvaini toob välja, et üheks mongolite vallutuste positiivseks jooneks oli asjaolu, et nii palju moslemeid pääses märtrisurma läbi paradiisi.¹²⁰

Juzjani otsib informatsiooni mongolite lüüasaamise kohta erinevatest ennustustest. Ta kirjeldab mitmeid ennustusi, mis räägivad mongolite peatsest taandumisest. Näiteks kirjeldab autor üht pärimust, mille järgi pidid mongolid rüüstama *Ajami*¹²¹ ja Iraani maid, kuid nende ülemvõim pidi hakkama taanduma siis, kun nad jõuavad Lahore-i linnani tänapäeva Pakistanis. Pärast linna langemist mongolite kätte 1241. aastal puhkeski autori väitel mongolite vahel sisekonflikt, mille käigus paljud neist hukkusid.¹²² Juzjani lõpetab oma maailmaajaloo Bagdadi langemisele vaatamata positiivses võtmes. Ta toob ära ennustuse, mis kirjeldab islamimaade vallutamist türklaste poolt ning kulmineerub sissetungijate lüüasaamisega “võiduka kuninga käe läbi”. Autor leiab, et mongolite lüüasaamine ei saa enam kaugel olla.¹²³ Võimalik, et sellega on seotud eelnev seik, kus autor kirjeldab, kuidas Hülegü asus piirama ühte väikest kindlust (iseenesest marginaalne juhtum) ning räägib mitmest selle ajal toimunud imelisest juhtumist ja isegi Hülegü võimalikust surmast.¹²⁴

Juzjani nägemus mongolite vallutustest ei ole siiski järjekindel. Kirjutades Horezm-šahh Tekishist väidab autor, et see valitseja olevat soovitanud oma pojal, sultan Muhammadil hoida rahu ning mitte tülitseda Khitai riigiga. Ta ennustas ka seda, et on tulemas kaks viimset kohtupäeva – esimene neist toimub ajal, mille on määranud jumal, ning teine leiab aset tema poja vaenulikkuse tõttu khitai uskumatute suhtes.¹²⁵ Kuna tegu on ennustusega, ei saa me olla kindlad, mida autor sellega öelda tahab. Kuid ennustuses endas on tehtud kindlat vahet maailmalõpu ja

118 Juzjani, 1881, lk 971-1135.

119 Juzjani, 1881, lk 1135, 1213.

120 Juvaini, 1958, lk 10, 15.

121 Mõiste, millega tähistati üldiselt mitte-araabia maid

122 Juzjani, 1881, lk 1136-1144.

123 Juzjani, 1881, 1281-1283; tõlkija on jätnud selle koha tõlkimata ning piirdub selle kokkuvõtmisega, ennustus on ära toodud Cook, 2008, lk 308-309.

124 Juzjani, 1881, lk 1268-1280.

125 Juzjani, 1881, lk 224.

mongolite sissetungi vahel (vähemalt selle esimeses faasis, mil hävitati Horezm-šahhide riik). See võib viidata asjaolule, et Juzjani ei pruukinud olla peatses maailma lõpus täiesti kindel või siis ei omanud sellest koherentset nägemust. Ka see, et Juzjani võttis vaevaks kirjutada mahuka maailmaajaloo, viitab pigem sellele, et ta polnud maailma lõppemises üheselt kindel.¹²⁶

Al-Nasawi ja al-Athiri nägemus

Al-Nasawi vaateleb oma töös sündmusi maapealselt ega näi omistavat neile mingisugust kosmoloogilist tähendust. Tema teose eesmärgiks on jätkata al-Athiri maailmaajalugu kirjutades oma isanda sultan Jalal ad-Dini valitsusajast ja sõjakäikudest. Al-Nasawi lõpetab oma töö sultani surmaga. Autor ei esita oma seisukohta mongolite vallutuste eshatoloogilise interpretatsiooni suhtes ega diskuteeri selle probleemi üle.

Al-Nasawi näeb mongolite sissetungi põhjust täiesti realistlikult ega omista sellele üleloomulikke jooni. Konflikti ajendiks oli šahhi kohaliku ametniku ahnus, mille tõttu too röövis mongolite poolt saadetud karavani ja vangistas nende kaupmehed.¹²⁷ Al-Nasawi suhtub üleastujasse negatiivselt ning annab mõista, et mongolite poolt talle määratud karm karistus oli õiglane.¹²⁸ Kuna Muhammad II hindas oma jõudu Tšingis-Khaani suhtes tugevalt üle, ei läinud ta leppimise teed, mis põhjustaski mongolite rünnaku.¹²⁹ Horezmlaste lüüasaamise põhjusteks peab al-Nasawi üldiselt nende poolt sooritatud sõjalisi vigu.¹³⁰ Seega ei erine sõjategevus mongolitega sellest, mida peeti teiste uskumatutega – näiteks grusiinidega.¹³¹ Kuigi autori suhtumine mongolitesse on negatiivne, ei näe ta neid läbinisti kurjana. Näiteks toob ta ära Jalal ad-Dini õe kirja, kellest tehti pärast vangilangemist Tšingis-Khaani vanema poja Džutši liignaine. Viimane kirjutab, et pärast Džutši surma on khaan avaldanud soovi astuda sultaniga sugulusse ning sõlmida rahu. Lisaks annab ta mõista, et mongolid võivad soovida vastu võtta islamit. Autor ise pooldab rahu sõlmimist ning heidab sultanile tagantjärele ette, et too seda võimalust ei kasutanud.¹³² Seega

126 David Cooki sõnul põhjustasid mongolite vallutusretked islamimaades ajalookirjutuse buumi, kuna haritlased soovisid enne maailma lõppu kokku võtta kogu selle ajaloo. Ei saa välistada, et see võis olla ka Juzjani motiiv, kuid samas ta pole oma töös seda kordagi maininud.

127 Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 14.

128 Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 16.

129 Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 14, 15.

130 Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 15-17.

131 Al-Nasawi, raamat 3, peatükk 47-48, 53-55.

132 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 85.

samasta al-Nasawi mongoleid Googi ja Magoogi hõimudega. Viimastega ei saaks kindlasti teha rahu ning ka sõjaline vastupanu oleks nende tagasilöömisel kasutu, kuna nende hävingu toob kaasa jumal. Sellega seoses on kõnekas fakt, et Horezmi piiramisel heidab autor kaitsjatele ette, et nad eelistasid vastupanu (ja märtrisurma) alistumisele.¹³³

Autor näeb mongoleid rohkem reaalspoliitilises kui kosmoloogilises perspektiivis. See võib tuleneda asjaolust, et ta on nende kommete ja tavadega hästi tuttav. Jääb mulje, et sultani õukonnas oldi mongoltest suhteliselt hästi informeeritud. Al-Nasawi kirjutab, et sultan juurutas oma armees isegi teatud mongolite sõjalisi tavasid ning mainib ta möödaminnes ühe mongoli väepealiku ülejooksmist sultani leeri.¹³⁴

Mongolite vallutuste kaine käsitlemise kõrval eksisteerib al-Nasawi töös ka saatuse ja jumala tahte motiiv. Autori järgi tuleneb inimesete ebaedu või edu saatusest, mis allub omakorda jumala tahtele.¹³⁵ Ühelt poolt on inimestel vaba tahe ning teiselt poolt on nendega juhtuvad sündmused ette määratud. Algselt soosib jumal sultan Muhammadi sõjalisi ettevõtmisi, kuid mongolite sissetungi ajal hakkab see valitseja jumala tahtel tegema vigu.¹³⁶ Mingil määral murranguliseks sündmuseks võib pidada Muhammadi rünnakut Abbasiididele. Selle käigus tabas teda esimene ebaedu ning palju tema mehi külmus mägedes surnuks.¹³⁷ Ühelt poolt võib lüüasaamist ja mongolite sissetunge võtta kui šahhi tabanud jumalikku karistust kaliifi ründamise eest. Kontrast šahh Muhammad II olukorraga enne ja pärast mongolite rünnakut on tõepoolest väga suur. Kui enne seda oli ta võimas valitseja, siis sissetungide tulemusena tuleb tal surra vaesuses ja pagenduses. Teisalt soosib jumal mongoleid nende rünnakus islamimaadele ka siis, kui nende tegevus ei olnud suunatud otseselt šahh Muhammadi vastu. Al-Nasawi pajatab mitmest juhtumist, kus mongoleid soosisid üleloomulikud jõud. Näiteks ühes muidu vihmarikkas piirkonnas algas mongolite rünnaku ajal põud ja kindlused olid sunnitud janu tõttu alistuma.¹³⁸

¹³³ Al-Nasawi, raamat 3, peatükk 41.

¹³⁴ Al-Nasawi, raamat 4, peatükk 73, 61.

¹³⁵ Taghi Azad Armaki, Maryam Kamali, "The Mongol's Invasions and the Concepts of Warfare and Destiny in the Thoughts of Historians", atriikkel kogumikust "International Journal of Research in Linguistics and Social & Applied Sciences" Vol 2: 2013, lk 27-39.

¹³⁶ Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 6, 16.

¹³⁷ Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 10.

¹³⁸ Al-Nasawi, raamat 2, peatükk 18.

Selline lähenemine võib asetada sündmused mingil määral eshatoloogilisesse perspektiivi. Teine viis seostada jumala tahet sissetungidega on näha selles jumala karistust pattude eest.

Al-Nasawi ei ürita oma töös kunagi otseselt vastata küsimusele, mis on Tšingis-Khaani rünnakute tähendus. Ühelt poolt ei too ta välja türklastega seotud eshatoloogilisi ennustusi ning teiselt poolt ei seosta ta islamile osaks langenud kannatusi otseselt inimeste pattudega. See vaikimine on siiski tähenduslik. Kui al-Nasawi arvates oleks olnud võimalus, et mongolite tegevus on seotud maailma lõpuga, oleks see andnud sündmustele täiesti teistsuguse tähenduse. Väga tähtsaks oleks muutunud küsimus, kas maailm on peatselt lõppemas või mitte ning maailmalõpu täpsema aja kindlaks tegemine. Selleks, et neid kahte asja teada saada, tuleks autoril suhestada kaasaja sündmused islami eshatoloogilise traditsiooniga. Autor ei maini oma töös aga ühtegi ennustust ning vaikib türklastega seotud eshatoloogilistest tekstidest. Seetõttu julgen väita, et al-Nasawi ei näinud mongoleid eshatoloogilises perspektiivis, vaid paigutas nad ajaloolisesse konteksti. Niisugust nägemust võis põhjustada kaks asjaolu – esiteks oli al-Nasawi mongolitega palju kokku puutunud ning see soodustas nende kainemat käsitlemist. Samuti on võimalik, et 1240. aastate alguses, kui autor oma tööd kirjutas, ei olnud mongolite eshatoloogiline käsitlemine veel kuigi levinud.

Al-Athir kirjeldab mongolite sissetungi kui midagi enneolematut, kuid eitab nende seost Antikristuse ja Googi ning Magoogiga. Samal ajal ta ei tee ühtegi kommentaari türklasi puudutava eshatoloogilise traditsiooni kohta. Mongolite edu põhjusena näeb ta moslemite valitsejate kõlbelist allakäiku, kes ajasid taga ainult naudinguid ega soovinud pidada džihaadi uskmatute vastu.¹³⁹ Ühelt poolt oli see mingil määral reaalseid olusid peegeldav väide, kuid soovi korral võib siin näha eshatoloogilist varjundit. Üks maailmalõpu märkidest on see, et inimesed muutuvad usuliselt nõrgaks ega täida enam usukohustusi, džihaadi pidamine on aga üks tähtsamaid valitsejate kohustusi.¹⁴⁰ Samal ajal suhtub al-Athir halvasti Jalal ad-Dini, kes küll sõdis mongolite vastu, kuid rüüstas ka moslemite maid.¹⁴¹ Autor näeb oma kaasaega kui enneolematut islami kannatuste aega. Sel ajal tabasid moslemeid üheaegselt nii mongolite kui ka

139 Al-Athir, 2010, lk 304-305.

140 Näiteks: Sahih Bukhari, köide 8, raamat 76, *hadith* nr 503.

141 Al-Athir, 2010, lk 298.

ristisõdijate rünnakud.¹⁴² Oma töö lõpetas al-Athir mõneti kurjakuulutavas ja eshatoloogilises võtmes tuues ära kirja ühelt kaupmehelt, kes nägi pealt mongolite rünnakut Aserbaidžaanile. Selle autor hoiatab teisi moslemeid, et mongolite rünnak ei olnud mitte tavaline rüüsteretk, vaid hoopiski luure järgneva sissetungi jaoks ning et nad kavatsesid vallutada kogu maailma.¹⁴³

Al-Athiri käsitus omab mitmeid sarnaseid jooni al-Nasawi omaga. Nad mõlemad piirduvad sündmuste kirjeldusega ega ürita anda oma hinnangut. Nad ei ühti mongolite poolt põhjustatud paanikaga, vaid naeruvääristavad seda. Viimane asjaolu viitab nende realistlikule nägemusele mongolitest. Al-Athiri mõningatest seisukohtadest võib soovi korral välja lugeda eshatoloogilist interpretatsiooni. See aga ei tähenda, et autor oleks arvanud, et tegu oli maailmalõppu sisse juhataivate sündmustega. Tooniandev on hoopis see, et ühelt poolt eitab autor seost Googi ja Magoogi ja Antikristuse ning mongolite vahel. Samuti ei maini al-Athir kusagil türklastega seotud eshatoloogilist traditsiooni. See aga on tõenäoliselt ainus viis, mille abil saaks mongolite sissetunge interpreteerida eshatoloogilises perspektiivis. Kui autori arvates oleks tegu eshatoloogilise sündmusega, siis oleks omanud väga suurt tähtsust mitte sündmuste endi, vaid nende tähenduse määramine. Al-Athir, nagu al-Nasawigi piirdub lihtsalt sündmuste täpse esitamisega, mis meenutab soovi jätta järeltulevatele põlvedele nendest võimalikult adekvaatne mälestus.

Käsitletud autorite nägemuste üldistus

Kõigile neljale autorile on ühine see, et ükski neist ei seosta mongoleid Googi ja Magoogiga. Juvaini ei näe mongoleid eshatoloogilises kontekstis, al-Athir väidab otse, et mongolid ei ole Goog ja Magoog ning al-Nasawi soodne suhtumine rahu tegemisesse mongolitega näitab, et ta ei näinud neid kahe maailmalõpu hõimuna. Juzjani kasutab küll ühelt poolt Googi ja Magoogiga seotud retoorikat, väites, et Mu'izz ad-Din Muhammad oli sein, mis neid tagasi hoidis. Tema suhtumine mongolitesse on leppimatu ega eelda, et nendega saaks sõlmida rahu. Sellegipoolest

¹⁴² Al-Athir, 2010, lk 204-215.

¹⁴³ Al-Athir, 2010, lk 310.

kirjutab ta oma töö lõpus sellest, kuidas üks mongolite khaanidest – Berke – võttis vastu islami usu ning kirjeldab tema vagadust, mis on Googi ja Magoogi puhul mõeldamatu. Tema käsitlus lähtub eelkõige türklastega seotud eshatoloogilisest traditsioonist. Al-Athiri ja Juzjani olukord on küllaltki sarnane – mõlemad asusid aladel, milleni mongolid ei ole veel jõudnud (kui välja arvata Juzjani lühike viibimine Khorasanis 1220. aastatel) ning kirjeldavad sündmusi eemalt. Nende käsitlus sündmustest on aga väga erinev – kui Juzjani interpreteerib mongolite sissetunge läbi eshatoloogilisi traditsioone kasutades, siis al-Athiri käsitlus on palju realistlikum. Keskseks probleemiks on, kas käsitluste erinevus tuleneb sellest, et al-Athiri kirjeldas mongolite tegevust 1220-1230. aastatel, samal ajal kui Juzjani kirjutas 1250. aastate lõpuni. On võimalik, et algselt ei vaadeldudki mongolite vallutusi maailma lõppu sissejuhatava sündmusena, kuid ajapikku (näiteks pärast Bagdadi langemist) see arvamus muutus ning nende vallutusretki hakati tagantjärele interpreteerima eshatoloogilises tähenduses. Juzjani mainib oma töös mitu täitumata jäänud ennustust, mongolite taandumisest ning maailma lõpu saabumisest. See asjaolu viitab sellele, et Juzjani võis mongoleid eshatoloogilises perspektiivis näha juba küllaltki varakult. Millal võis selline käsitlus välja kujuneda, on võimatu öelda, kuna paljusid eshatoloogiaga seotud löike ei ole tõlgitud. Juzjani eshatoloogilisi vaateid võis mõjutada asjaolu, et mongolid tungisid maadele, kust ta oli pärit ning et ta oli sissetungijate hävitustöö isiklikuks tunnistajaks. Al-Athiri jaoks olid sündmused suhteliselt kauged kuni 1230. aastani, mil leidis aset mongolite sissetung Aserbaidžaanis. Ei maksa samuti unustada sedagi, et Juzjani näol oli tegimist vaimulikuga.

Juvaini seosta tema kaasaa sündmusi üldse maailma lõpuga. Ta näeb mongolites justkui teatud loodusjõudu, mis viib täide jumala karistust ning võrdleb seda Noa-aegse veeuputusega. Kuna mongolid teostavad jumala tahet, on kõik neile vastu hakkajad ka jumala vastased. Seega defineerib Juvaini mongolite võimu sakraalsena. Lisaks nendele argumentidele toob ta mongolite võimu legitimeerimisel ka traditsioonilisi argumente väites, et mongolid vähendavad makse ning osa neist on vastu võtnud islami. Juvaini ei vaiki maha massilist vägaivalda tsiviilelanikkonna kallal. Samas annab ta mõista, et osaliselt olid moslemid selles ise süüdi, kuna ei alistunud mongolitele. Selline eshatoloogilist seost eitav interpretatsioon on seotud kindlasti asjaoluga, et Juvaini oli mongolite teenistuses ja tundis neid väga hästi. See aitas kindlasti kaasa realistlikule käsitlusele mongolitest. Lisaks sellele olid mitmed tema suguvõsa liikmed olnud seldžukkide

teenistuses ning see võimaldas tal teoreetiliselt tõmmata paralleele nende ja mongolite ülemvõimu vahele. Juvainil ei olnud ka mingit huvi seostada oma isandate vallutusi maailma lõpu peatse saabumisega, kuna see oleks nõrgendanud nende võimu vallutatud alade üle.

Kui kahe ülalpool mainitud autori seisukoht sündmuste eshatoloogilise interpretatsiooni suhtes leiab selgelt väljendust, ei käi see ei al-Athiri ega al-Nasawi kohta, kes ei analüüsi sündmusi antud aspektist lähtudes. Kontekst lubab siiski väita, et tõenäoliselt ei arvanud nad, et mongolite sissetung oli seotud maailma lõpuga. Erinevalt Juzjanist ja Juvainist ei kasutanud kaks ülejäänut autorit mongolite sissetungide seletamisel ennustusi ega üritanud suhestada sündmusi kuidagi eshatoloogilise traditsiooniga. On võimalik, et see võis tuleneda al-Athiri kirjutamise stiilist, mis tõenäoliselt mõjutas ka al-Nasawit. Teine seletus on see, et tol hektel (mõlema autori tööd lõpevad 1230. aastate alguse sündmustega) ei nähtud veel mongolites niivõrd maailmaajaloolist sündmust kui siis, kui nad tungisid Anatooliasse ja Iraaki. Autorite esituse stiil lubab arvata, et nende eesmärgiks on anda tulevastele põlvetele võimalikult täpne ülevaade kaasaja sündmustest. Eshatoloogia puudumist võib al-Athiri puhul seletada sellega, et ta asus kaugel nendest aladest, kuhu mongolid tungisid, mis võis tema silmis nende vallutuste tähtsust vähendada. Tema töös olid molsemite peamisteks vaenlasteks hoopiski frankidest ristisõdijad.¹⁴⁴ Al-Nasawi oli aga oma töö kirjutamise ajaks mongolitega põhjalikult kokku puutunud ning see võis tingida ka tasakaalukama käsitluse. Kuigi seda pole allikates otseselt mainitud, võis al-Nasawile ja al-Athirile avaldada mõju seldžukkide dünastia ajalugu. Kuna juba üks rändrahvas oli vallutanud suure osa islamimaailmast, siis võisid mongolite vallutused tunduda kui sellele analoogne sündmus, millel puudus eshatoloogilise interpretatsiooni jaoks vajalik originaalsus.

Islamimaade elanike suhtumine mongolitesse

Vaatluse alla võetud tööde põhjal ei ole alati üheselt arusaadav, kuidas üks või teine autor tõlgendas mongolite sissetunge. Selleks, et neid paremini mõista, tuleks vaadelda konteksti, milles autorid kirjutasid.¹⁴⁵ Huvi pakuvad nii sündmused, mis olid kasutatavate tööde loomise taustaks kui ka teiste moslemite suhtumine mongolitesse. Allikad ei keskendu erinevate ühiskonna nägemusele mongolitest, kuid annavad mõõdamines sellest siiski teatud arusaama.

¹⁴⁴ Al-Athir, 2010, lk 215-218.

¹⁴⁵ Cook, 2008, lk 300.

Mongolite sissetungid panid tugeva surve alla endise ühiskondlikku korra. Koos Horezmi sultanaadi langemisega nõrgenesid varasemad võimusuhted ühiskonnas. Samal ajal tekkis moslemite seas lõhe küsimuses, kas peaks mongolitele alistuma või mitte. Kolmandaks tekitas enneolematu uskmata sissetung islamimaadesse kindlasti küsimusi maailmakorralduse kohta. Oli ju islam selle ajani üldiselt laienenud ning olnud uskmata vastu võidukas, milles võis näha tõestust usu õigsusele. Tekkis küsimus, kuidas tuli aga nüüd mõista õige usu lüüasaamist uskmata poolt.

Islamimaade elanikud ei suhtunud vaadeldaval ajajärgul mongolitesse üheselt. Ühelt poolt tuleneb see vaadeldava perioodi pikkusest. Kui selle alguses olid mongolid tundmatud sissetungijad, siis selle lõpuks olid nad kindlalt idapoolse islamimaailma valitsejad, kellega kohalikel moslemitel tuli tahes-tahtmata kohaneda. Teiselt poolt aga oli *Masriq*¹⁴⁶ oma ühiskondlikult ehituselt liiga mitmepalgeline, et selle elanikud näeksid üht või teist nähtust samamoodi.

Mongolite sissetungide eshatoloogiline interpretatsioon

Esimesena torkab silma moslemite hirm mongolite ees, mis mõnel korral isegi halvas nende võime sissetungijatele vastu panna. Al-Athir ja al-Nasawi kirjeldavad oma töödes mitut juhtumit, milles avaldub moslemeid tabanud hirm. Autorid toovad need ära eesmärgiga liigset naeruvääristada liigset kartust mongolite ees. Näiteks al-Athir kirjutab sellest, kuidas ükskord sattus mongol kokku moslemiga, kuid mongolil ei olnud kaasas midagi, millega moslemit tappa. Mongol käskis moslemil pikali heita ja asetada pea kivile, mispeale viimane seda suure hirmu tõttu ka tegi. Seejärel tõi mongol eemalt mõõga ja tappis oma ohvri. Teises loos sattus karavan kokku mongoliga. Kuna viimane oli üks ja karavanis oli palju inimesi, ei jõudnud ta neid kõiki kinni siduda, seega käskis neil üksteist kinni siduda. Seda hakatigi hirmunult tegema ning keegi ei julgenud vastupanu osutada. Seepeale ütles üks moslemitest, et mongol on ju ainult üksinda ja moslemeid oli mitu, miks ei võiks ründaja ta tappa ja põgeneda. Kuna keegi ei julgenud vastu

¹⁴⁶ Idapoolne islamimaailm.

hakata, pidi too mees mongoli üksinda tapma ning nii pääses karavan tervena.¹⁴⁷ Al-Nasawi kirjutas, et afgaanid ja ghurilased väitsid, et osa türklastest ei pidanud mongoleid inimesteks ning uskusid et mõõgad ja odad ei tee neile viga.¹⁴⁸ Ka muudes allikates esineb vihjeid sellele, et mongolitele omistatakse üleloomulikke võimeid.¹⁴⁹ See võib viidata võimalusele, et mongolitele omistati mingisuguseid üleloomulikke jooni.

David Cook on oma artiklis kokku võtnud mongolite vallutuste ajal toimunud intsidendid, millele omistati eshatoloogilist tähendust. Need jäävad siiski suhteliselt hilisesse perioodi – 1250. aastate teise poole. 1256. aastal toimus Mediinas maavärin ning vulkaanipurse. Seda seostati *hadith*'iga, mille kohaselt “ei tule viimne kohtupäev enne, kui tuli kerkib esile Hijazis (Mediina lähedal) ning valgustab kaamelite kaelu Busras (Transjordaania)”.¹⁵⁰ See tugevdas usku, et maailma lõpp ei ole enam kaugel, mis viis orjade vabastamiseni ning rohke palvetamiseni. Ilmalik võim nõrgenes ning inimesed hakkasid kuulama hoopis vaimulike käske.¹⁵¹ Ibn al-Qasim jutustas, et ta nägi 1258. aasta ühel ööl läänetaevas valgust, mis varsti kadus. Samal ööl ilmus tema juurde unes üks mees, kes väitis, et see valgus olevat värav taevasse, mis oli suletud sellest ajast peale mil maailm loodi, kuid mille jumal tol päeval oma halastuses avas.¹⁵² Selle sündmuse eshatoloogiline interpretatsioon tuleneb tõenäoliselt *hadith*'ist, mis väidab, et maailma lõpule eelneb päikese tõusmine läänest.¹⁵³ Vahetult enne mongolite esimesi rünnakuid islamimaailmale 1210. aastate lõpus ning nende ajal ilmusid taevasse komeedid, mis David Cooki arvates aitasid kaasa apokalüptilise atmosfääri tekkimisele.¹⁵⁴

Islami eshatoloogiaga on lahutamatult seotud messianistlikud liikumised. Need on islamimaailmas tavaliselt olnud omased ühiskonna vaesematele kihtidele.¹⁵⁵ Mainitud liikumised

147 Al-Athir, 2010, lk 307-309.

148 Al-Nasawi, raamat 3, peatükk 36.

149 Amitai-Preiss, 1995, lk 16-49.

150 Sahih Bukhari, köide 9, raamat 88, *hadith* nr 234.

151 Cook, 2008, lk 302-304.

152 Ibn al-Qasim, “Ghayat al-amani fi akhbar al-qatar al-yamani” (Cairo: Dar al-Katib al-Arabi, n.d.), I, lk 445; tsiteeritud läbi Cook, 2008, lk 305.

153 Sahih Bukhari, köide 6, raamat 60, *hadith* nr 159.

154 Cook, 2008, lk 295.

155 Hayrettin Yücesoy, “Messianic Beliefs and Imperial Politics in Medieval Islam: The Abbasid Caliphate in the Early Ninth Century”, University of South Carolina Press, 2008, lk 136-142.

on olemas olnud kogu aeg, kuid satuvad ajalooareenile tavaliselt nendel perioodidel, kui mingi sündmus vihjab maailmalõpu lähenemisele. Näiteks üheks teguriks, mis aitas kaasa Safafiidide dünastia tõusule 16. sajandil peetakse tuhandenda aasta saabumist islami ajaarvamises, mis põhjustas messianistlikke ootusi. Seda liikumist kasutades suutsidki Safafiidid haarata Iraanis võimu.¹⁵⁶ Mongolite poolt tehtud hävitustöö võis kindlasti tunduda inimestele kui maailmalõpu sissejuhatav sündmus.¹⁵⁷ Kuna maailma lõpuga pidi kaasnema Mahdi tulek, võidi uskuda, et mongolite võim on kõigest vaheperiood vana korra ja õigluse riigi vahel. Seega oli Mahdi tõenäoliselt oodatud kuju, kellele omistati islamimaade vabastamist mongolite ülemvõimust. Selline nägemus võib peegelduda näiteks asjaolus, et Juzjani lõpetab oma maailmaajaloo Bagdadi hiljutisele langemisele vaatamata positiivses võtmes. Ta toob ära ennustuse, mis kirjeldab islamimaade vallutamist türklaste poolt ning tipneb sissetungijate lüüasaamisega “võiduka kuninga käe läbi”. Autor leiab, et järelikult mongolite lüüasaamine ei saa olla enam kaugel – see pidavat juhtuma kas 659. H (1260-1261) või 661. H (1262-1263).¹⁵⁸ Sellega on tõenäoliselt seotud eelnev seik, kus autor kirjeldab, kuidas Hülegu asus piirama ühte väikest kindlust (iseenesest marginaalne juhtum) ning räägib mitmest selle ajal toimunud imelisest juhtumisest ning isegi Hülegu võimalikust surmast.¹⁵⁹

Messianistlike liikumiste uurimise teeb keeruliseks asjaolu, et allikates avaldub nendest vaid jäämäe tipp – juhtumid, kus messiaks-hakanud suudavad saavutada midagi erakordset – näiteks haarata enda kätte võimu mingil territooriumil. Kuigi märke, milles võib näha Mahdi-ootust, on mitmeid, ei ole meil teada mongolite poolt vallutatud territooriumitel aset leidnud messianistlike liikumiste kohta midagi kindlat peale Mahmud al-Tarabi juhitud ülestõusu. Peamiseks allikaks sellest juhtumist on Juveini, kuid sellest on hiljem kirjutanud ka pseudo Ibn al-Fuwati ja Khwandamir.¹⁶⁰ 1238/39 aastal¹⁶¹ puheks Buhaaras ülestõus, mida juhtis üks kohalik mees – Mahmud Tarabi külast, kes väitis endal olevat üleloomulikud võimed. Ta kogus enda ümber lihtrahva hulgast suure pooldajaskonna, tõusis kohaliku eliidi ja mongolite võimu vastu üles ja

156 Vt. Safafiidid. David Cook, “Islamic Milleannarianism – Bibliography”, Science Encyclopedia.

157 Cook, 2008, lk 296.

158 Juzjani, 1881, 1281-1283; tõlkija on jätnud selle koha tõlkimata ning piirdub selle kokkuvõtmisega, ennustus on ära toodud Cook, 2008, lk 308-309.

159 Juzjani, 1881, lk 1268-1280.

160 Juvaini, 1958, lk 109-115; pseudo Ibn al-Fuwati, Hawadith, lk 127-28; Khwandamir, Habib al-siyar (W. Thackstoni tõlge, Sources of Oriental Languages and Literatures 24, Harvard, 1994, III, lk 44-45.). Osad katkendid ära toodud Cook, 2008, lk 296-298.

161 See dateering on Juvaini järgi, Khwandamir – 1232.-1233., pseudo al-Fuwati -1240.

hõivas oma toetajatega Buhhaara linna. Järgneva lahingu mongolitega võitsid küll ülestõusnud, kuid al-Tarabi ise langes selles. Mõninga aja möödudes kogusid mongolid kokku ümberkaudsetest piirkondadest oma väed ja surusid ülestõusu maha. Juvaini ei nimeta küll kordagi, et al-Tarabi oleks end kuulutanud Mahdiks, kuid tema esitatud kontekst vihjab sellele. Mässajate juht väitis, et tema poolehoidjate hulgas on taevased väed ning üks kohalik haritlane ennustas, et al-Tarabi on määratud vallutama tervet maailma. Mõlemad iseloomustused sobivad hästi Mahdiga. Pseudo al-Fuwati teos on pärit küll palju hilisemast ajast, kuid selles väidab autor otse, et rahvas pidas al-Tarabit Mahdiks. Mida al-Tarabi liikumine endast täpselt kujutas, ei ole teada. Ettevaatlikuks teeb asjaolu, et Juvaini (ja teised autorid) suhtuvad al-Tarabisse vaenulikult ja kujutavad teda kui erakordselt rumalat meest, kelle edu taga olid soodsad juhused. Näiteks esimese lahingu ajal mongolitega olevat puhkenud liivatorn, mida ebausklikud mongolid pidasid al-Tarabi võlukunsti tulemuseks, ning põgenesid. Kuna al-Tarabi tegevust kirjeldavad tekstides on märgata kirjanduslikke elemente, ei saa me allikate poolt esitatud sündmuste tõesuses kindlad olla.

Kui suur oli kohaliku elanikkonna osalus ülestõususes, ei ole teada. Allikate järgi oli al-Tarabi põhiliseks järgijaks lihtrahvas. See asjaolu iseloomustab ka messianistlike liikumisi üldiselt. Juvaini toetab seda seisukohta oma väitega, et ülestõusnute ohvriks langes ka osa eliidist ja nende vara. Teiselt aga võib mässu lihtrahva ürituseks taandamine olla katse seda diskrediteerida. Seda võtet on kasutanud nii Juvaini kui ka näiteks al-Nasawi, et pisendada juhtumeid, millesse nad suhtuvad negatiivselt.

David Cook toob veel kaks näidet messianistliku liikumise puhangutest, mida ta seostab mongolite sissetungide poolt loodud eshatoloogilise õhkkonnaga. Selleks on 1240. aastal puhkenud Baba Ilyasi ülestõus Anatoolias, mis suruti maha kohaliku sultani poolt. Kuigi Baba ei nimetanud end allikate järgi Mahdiks, vaid kõigest “jumala sõbraks”, viitab tema poolt kasutatud usuline retoorika sellele, et tegu võis olla messianistliku liikumisega. 14. sajandist pärit traditsiooni kohaselt Baba mitte ei hukkunud, vaid ratsutas valgel hobusel taevasse ning osades ringkondades oodati teda kui messiat. 1250. aastal ilmus Armeenias keegi Dawit, kes astus üles messiaanliku sõnumiga. Tema liikumine ei olnud nii vägivaldne kui eelmisel kahel messiaks-hakanul ning kohalikul vaimulikkonnal õnnestus sellest lõpuks rahumeelsete meetoditega jagu

saada.¹⁶² Käsitletaval ajajärgul ei tekkinud islamimaailmas vaatamata maailmalõppu meenutavatele sündmustele ühtegi lõplikult edukat mahdistlikku liikumist ning märke, mis annavad tunnistust messianistlikest vooludest, ei ole palju. Järgmine messianistlik liikumine, mis suutis midagi suuremat korda saata puhkes alles 15. sajandi lõpus Indias.¹⁶³ Seetõttu me ei saa midagi kindlat väita messianistliku voolude tugevuse kohta 13. sajandil. Võimalik põhjus, miks meieni on jõudnud vähe teated messianistlikest liikumistest vaadeldaval perioodil, on mongolite sõjaline üleolek, mis lubas mässukatsed eos lämmatada. Seetõttu ei tekkinud nendest piisavalt suuri intsidente, et neid oleks tasunud ajalootöodes jäädvustada. Teiseks võimalikuks põhjuseks on sellest perioodist pärit allikate vähesus. Al-Tarabi ülestõusu mainib kaasaegsetest autoritest ainult Juvaini.

Moslemite koostöö mongolitega

Suur osa islamimaailma idaosa territooriumist oli küll poliitiliselt ühendatud Horezm-šahhide võimu alla, kuid ühtsus oli loodud peamiselt sõjalist jõudu kasutades ning allutatud territooriumite integreerimine ei olnud veel lõpule viidud. Paljudel kohalikel valitsejatel, kelle Muhammad II ja tema eelkäijad olid endale allutanud, oli veel meeles neile šahhide poolt osaks langenud ülekohus. Kuna šahh ei saanud oma alamate lojaalsusele loota, ei olnud ta võimeline mongolitele kogu oma jõududega vastu hakkama. See viis katastroofiliste tulemusteni. Poliitiline ühtsus, mis püsis paljuski sõjalisel jõul, kadus juba mongolite sissetungi algusjärgus. Uskmatute mongolite sissetung ei pannud moslemeid koonduma valitseja ümber, vaid paiskas hoopis ühiskonna kaosesse. Horezmi sõjavägi, mis oli režiimi tugi, kuid koosnes erinevatest hõimudest, oli esimene, mis lõi vankuma. Juvaini järgi tekkis vägedes, kus šahh viibis vandenõu, mille tulemusel sooviti anda valitseja välja mongolitele. Seetõttu oli Muhammad II sunnitud põgenema ning otsima varju mujalt. Tema tegevust raskendas oluliselt asjaolu, et mongolid olid saatnud eraldiseisva väeüksuse šahhi jälitama, mis takistas tunduvalt tema katseid organiseerida Horezmi territooriumil sissetungijatele koordineeritud vastupanu. Lõpuks oli šahh sunnitud põgenema ühele Kaspia mere saarele, kus ta peagi suri.¹⁶⁴ Tema riik ja järelejäänud armee lagunes ja

¹⁶² Cook, 2008, lk 299-300.

¹⁶³ Furnish, 2005, lk 38.

¹⁶⁴ Juvaini, 1958, lk 95-150.

erinevad emiirid hakkasid üksteisega ülemvõimu pärast võitlema. Horezm-šahhid olid hävitanud oma vallutatud territooriumil varasemad võimustruktuurid, kuid ei suutnud samas luua endale täiesti lojaalset asevalitsejate võrgustikku.¹⁶⁵ Seetõttu ei olnud moslemitel Horezmi territooriumil pärast sultani surma ühtegi valitsejat, kelle ümber koonduda.¹⁶⁶ Isandata jäänud väed hakkasid röövima ja laastama.¹⁶⁷ Sultani pojad olid küll elus, kuid ka nendel oli raskusi enda kehtestamisega emiiride seas. Poegade autoriteet oli aga samal tasemel kui kohalikel valitsejatel ning tugines sõjalisel edul.¹⁶⁸ Killustumine ning omavaheline võitlus soodustas osa moslemite eliidi koostööd mongolitega. Osa koostööst oli kahtlemata sunniviisiline. Vallutatud linnade elanikud sunniti tulema mongolite sõjaväeteenistusse. Samuti võtsid mongolid linnade piiramisel vangi ümberkaudsete asulate talupoegi, et kasutada neid linnade ründamisel.¹⁶⁹

Kõik moslemid ei sattunud aga mongolite vägede hulka sunniviisiliselt. Kohalike koostöö mongolitega sai alguse juba Horezmi vallutamise esimeses faasis. Näiteks pärast seda kui khaan oli vallutanud Otrari linna, saabus tema juurde üks Horezmi kohaliku administratsiooni kõrge ametnik, kes soovis šahhile kätte maksta oma isa tapmise eest. Ta paljastas Horezmis valitsevad sisemised lahkkelid ning tegi Tšingis-Khaanile ettepaneku neid ära kasutada.¹⁷⁰ Pärast seda, kui sultan Muhammadi jälitavad mongolid saabusid teatud piirkonda, tõusis šahhi vastu üles kohalik valitseja, kelle suguvõsa maad oli Muhammad varem vägivaldselt hõivanud.¹⁷¹ Horezm-šahhi Muhammadit jälitavates mongolite vägedes olid moslemite üksused.¹⁷² Khurasani kampaania ajal astus mongolite teenistusse kohalik sõjapealik, kes asus allutama oma kontrollile selle piirkonna kindlusi.¹⁷³ Analooogne juhtum leidis aset Almalighi vallutamisel.¹⁷⁴ Hamadani valitseja kaaskond soovitas mongolite lähenedes oma isandal üle minna tatarlaste poolele ja vallutada tagasi oma pärusvaldused, mispeale valitseja võttis neid soovitusi kuulda ning üritas nõuandeid järgida.¹⁷⁵ Sõjategevusest Aserbaidžaanis on paremad andmed, kuna see jäi nii al-Nasawi kui al-Athiri

165 Manz, 2011, lk 128-168;

166 Al-Athir, 2010, lk 204-205; 215. Al-Athiri väitel oli see ka peamine põhjus, miks oli mongolitel nii kerge Horezmi vallutada.

167 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 95.

168 Al-Athir, 2010, lk 229.

169 Manz, 2011, lk 128-168; al-Athir lk 225, 227.

170 Al-Nasawi, raamat 1, peatükk 17.

171 Al-Nasawi, raamat 2, peatükk 21.

172 Al-Athir, 2010, lk 213.

173 Al-Nasawi, raamat 2, peatükk 23.

174 Juvaini, 1958, lk 75.

175 Al-Nasawi, raamat 2, peatükk 32.

huvisfääri. Mongolid tungisid sinna kahel korral, 1221. ja 1230. aastal. Seal sundisid nad moslemeid koostööle peamiselt vägivallaga. Vallutatud linnade mehed mobiliseeriti ning neid kasutati eesliini täitmiseks.¹⁷⁶ Samas on andmeid ka kohalike moslemite vabatahtlikust koostööst mongolitega. On teada, et üks kohalik mamelukk koondas enda ümber türklastest ja kurdidest koosneva väe ja liitus mongolitega.¹⁷⁷ Ühe Aserbaidžaaani linna elanikud kirjutasid kaliifile abipalve, kuid nende hulgas oli reetur, kes teatas sellest mongolitele.¹⁷⁸ Al-Nasawi järgi tõstis Jalal ad-Dini vesiir mongolite sissetungi ajal mässu ja üritas hõivata Aserbaidžaaani, kuna lootis, et mongolid sunnivad sultani väed piirkonnast taanduma.¹⁷⁹ Samas on ka palju märke sellest, et kohalikud elanikud eelistasid Jalal ad-Dini ja horezmlaste võimule hoopiski mongoleid. Mongolite rünnaku ajal puhkesid mitmes Jalal ad-Dinile alluvas linnas mässud ja paljud linnad alistusid sissetungijatele ilma vastupanuta.¹⁸⁰ Sultani hülgamine oma alamate poolt tulenes tõenäoliselt sellest, et horezmlaste võimu ebapopulaarsusest.¹⁸¹ Al-Nasawi järgi soovis tolleaegse Aserbaidžaaani keskuse – Tabrizi linna – pööbel tappa linnas paikneva Horezmi garnisoni ning alistuda mongolitele.¹⁸² Ühes teises teises linnas tapeti seal viibivad sultani poolehoidjad ja nende pead saadeti mongolitele.¹⁸³ Jalal ad-Din sai mongolite käest lüüa ja oli sunnitud põgenema. Selle asemel, et teda aidata, tungisid kohalikud moslemid tema kaaskonnale kallale. Arvatakse, et sultani tappis üks kohalik kurd, kelle sugulased olid horezmlased varem mõrvanud.¹⁸⁴

Miks eelistas nii lihtrahvas kui ka osa eliidist moslemitest horezmlaste võimule paganlike mongolite valitsust? Nende motiivide üle võib vaid spekuloida. Iseloomulik on kindlasti see, et peaaegu iga eliidi esindaja, kes allikate järgi mongolite poole üle läks, oli mingil moel eelnevalt sattunud valitseva dünastiaga konflikt. Mõjukamaks osutus aga tõenäoliselt teine asjaolu. Al-Athir väidab, et Egiptuse sultan pidas franke mongolitest ohtlikumaks vaenlaseks, kuna viimased, erinevalt frankidest, ei jäänud vallutatud territooriumitele paikselt elama, ega üritanud neid valitseda.¹⁸⁵ See väide Egiptuse sultani motiivide kohta ei pruugi tõele vastata, kuna

176 Al-Athir, 2010, lk 225.

177 Al-Athir, 2010, lk 214.

178 Al-Athir, 2010, lk 219.

179 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 99.

180 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 100; al-Athir, 2010, lk 309.

181 Al-Athir, 2010, lk 305.

182 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 100.

183 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 101.

184 Al-Athir, 2010, lk 305; al-Nasawi, raamat 6, peatükk 107.

185 Al-Athir, 2010, lk 230-231.

tõenäolisem põhjus, miks peeti franke ohtlikumaks, seisnes pigem selles, et nad paiknesid Egiptusele lähemal ning ohustasid seda Viienda ristisõja ajal. Oma tera tõtt võis al-Athiri oletuses siiski olla, sest see võis peegeldada mitte niivõrd Egiptuse sultani kuivõrd Horezm-šahhide poolt alistatud alade elanike suhtumist. Tol ajal ei olnud mongolitel veel välja kujunenud tõhusat administratsiooni, millega maaharijatega asustatud alasid hallata. Seetõttu võis kohalikele näida, et mongolite ülemvõim piirdub rüüsteretkega ning on ajutise iseloomuga. Seega ei tehtud moslemid mongolitele alistudes valikut uskmatute ja moslemite ülemvõimu tunnistamise vahel. Sissetungijatega koostööd teinud võisid arvata, et mongolid on kahest halvast paremad ning pärast Horezm-šahhide dünastia kukutamist nad lahkuvad. Võidi ka uskuda, et mongolite valitsus saab olema suuremal jaol nominaalne ning seetõttu eelistatum sultani omale.¹⁸⁶ Allikate järgi ei olnud kohalike koostöö mongolitega kuigi mahukas, kuid selle olemasolu viitab asjaolule, et vähemalt osa moslemitest arvas, et sissetungijatega võib vajadusel jõuda kokkuleppele, ning mõned eelistasid nende võimu Horezm-šahhide dünastiale. Niisugune vaade ei sobi hästi mongolite paigutamisega eshatoloogilisesse konteksti.

Pärast seda, kui mongolid olid hävitanud Horezmi riigi, mis varem oli olnud läänepoolsetele islamimaadele kaitsevalliks mongolite eest, pidid Iraagi, Anatoolia ja Süüria valitsejad otsustama, mida sissetungijatega ette võtta. Ühelt poolt ei olnud keegi neist piisavalt tugev, et mongolitele vastu hakata, teiselt poolt aga ei soovitud vanduda truudust uskmatutele. Seetõttu ei teinud nad kumbagi ning ürtitasid leida keskteed. See viis katseteni laveerida tunnustades formaalselt mongolite ülemvõimu, et vältida nende rünnakut. Mainitud poliitika abil ei suudetud lõppkokkuvõttes hoida tagasi ei mongolite rünnakut ega ka säilitada nende valitsuse all autonoomiat. Islami valitsejad ei suutnud luua monglite-vastast ühisrinnet ning nägid suuremat vaenlast hoopis oma moslemitest naabrites. Laveerivat poliitikat soosis ka see, et ka islamimaade ülikkond ei olnud ühel meelel, millist poliitikat mongolite suhtes rakendada. Paljud õukonnad lõhenesid kaheks parteiks – nendeks, kes tahtsid vastu hakata ning nendeks, kes pidasid mõistlikuks mongolitele alistuda.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Varasem moslemite kogemus rändrahvastega oli kahetine. Osa islamimaailma tunginud nomaadide hõime võttis üle kohalikd liikluse traditsioonid ning rajas tugeva keskvõimuga riigid. Teine osa aga jäi vana ühiskonnakorralduse juurde ning nende administratsioon oli küllaltki väikesemahuline. Bosworth, 2011, lk 19-77.

¹⁸⁷ Amitai-Preiss, 1995, lk 19-25.

Turgi rahvaste ja šiitide suhtumine mongolitesse

Üks osa *Masriqi* elanikest, kes tõenäoliselt ei seostanud mongoleid maailma lõpuga, olid seal elavad turgi rahvad. Sel ajal rändas mööda islamimaade idaosa ringi mitmeid turgi hõime. Enamik neist oli saabunud stepist alles seldžukkide valitsemise ajal (1037-1194). Kuigi nad olid vastu võtnud islami usu, omasid nende uskumustes endiselt tähtsat rolli šamanistlikud elemendid. Paljude turgi rahvaste esindajate seas domineeris endiselt traditsioonile stepi eluviis, mis ühendas neid mongolite poolt juhitud rändrahvaste koalitsiooniga.¹⁸⁸ On mitmeid näiteid sellest, et türklased nägid mongoleid kui oma suguvendi ning nende vahel on teatud juhtudel märgata midagi solidaarsuse sarnast. Mongolite alluvuses olid paljud rahvad, kes elasid islamimaailmast põhja poole jäävatel rohtlaaladel, kust olid pärit ka moslemite maadel elavad türklased. Seetõttu võis osa mongolite armees olla kohalikele turgi rahvastele suhteliselt hästi tuttavad ning nad võisid rääkida üksteisele arusaadavaid keeli.¹⁸⁹ Juvaini tööst võib välja lugeda, et osad türklased läksid Otrari linna piiramisel mongolite poole üle.¹⁹⁰ Kui mongolid võitlesid kõptšakkide ja alaanide koalitsiooniga ega saavutanud edu, pöördusid nad esimeste poole suurte kingitustega ning väitsid, et nende vastasteks olid kristlastest maaharijad alaanid, mitte teised nomaadid, mispeale kiptšakid jätsid oma liitlased maha. Seejärel purustasid mongolid alaanid ning hiljem ründasid reetlikult kiptšakke.¹⁹¹ Kummalgi juhul oli ühine nomaadlik päritolu otsuse langetamisel tõenäoliselt teisejärgulise tähtsusega. Esimesel korral oli otsustavaks teguriks mongolite sõjaline üleolek ning teisel korral avaldasid suurt mõju kindlasti mongolite poolt toodud kingitused. Siiski viitab mongolitega ühise päritolu teadvustamine teiste nomaadide poolt sellele, et turgi hõimud pigem ei nägid mongoleid eshatoloogilises perspektiivis. See aga ei takistanud neil näha mongoleid üleloomulikus kontekstis omistades neile ebaharilikke võimeid.¹⁹²

Religioosses kontekstis oli islamimaalia kõige suuremaks lõheks oli sajandeid vana konflikt sunniitide ja šiitide vahel. See peegeldus nii šiitide käitumises kui ka sunniitidest autorite

¹⁸⁸ Bosworth, 2011, lk 19-77.

¹⁸⁹ Carter Vaughn Findley, "The Turks in World History", Oxford University Press, New York, 2005, lk 16-17.

¹⁹⁰ Juvaini, 1958, lk 84.

¹⁹¹ Al-Athir, 2010, lk 219-223.

¹⁹² Al-Nasawi, raamat, 3 peatükk 36.

sündmuste käsitluses. Šiiidid olid alati olnud islamimaailmas arvulises vähemuses. Sellele vaatamata suutsid nad kümnendaks sajandiks saavutada kontrolli islami peamiste keskuste üle. Seldžukkide vallutused tegid aga nende poliitilisele domineerimisele lõpu. See viis paljude šiiitlike valitsejate langemiseni, kelle asemel tulid sunniidi dünastiad. Oma võimu kaotasid nii Bagdadi valitsenud buiidi emiirid kui ka Fatimiidide kalifaat Kairos. Šiiidid muutusid marginaalseks rühmaks ning olid sunnitud end varjama.¹⁹³

Kirjutades šiiitide suhtumisest mongolitesse peab silmas pidama, et sunniitidest autorid (kõik neli põhiallika autorit on sunniidid) olid nende vastu meelestatud. Seetõttu on keeruline eristada tõde šiiidevastasest kihutustööst. Ühelt poolt paisutavasid kasutatavad autorid nende negatiivset rolli ning teisalt vaikisid nad maha šiiitide poistiiivseid tegusid. Mongolite vastased autorid süüdistavad neid islami reetmises ja koostöös mongolitega, mida aga mongolite pooldajatest autorid ei maini.¹⁹⁴ Šiiitide süüdistamine islami reetmises ning koostöös mongolitega on püsinud sajandeid ning iseloomustab ka tänapäeva šiiitide ja sunniitide vahelist retoorikat.¹⁹⁵ Kindel on see, et šiiitide suhtumine mongolitesse oli sunniitide omast mingil määral erinev. Väheste säilinud šiiitide poolt loodud kirjalike allikate põhjal võib väita, et vähemalt osa neist nägi mongolite sissetungi eshatoloogilises perspektiivis.¹⁹⁶ Kuna šiiidid olid konfliktis sunniitidega olnud nõrgemaks osapooliks, uskusid nad, et enne maailma lõppu saavutavad nad oma usukaaslaste üle domineeriva rolli.¹⁹⁷ Selle ennustuse täitumist võis näha sunniitide tagakiusamises mongolite poolt. Ei ole teada, kas šiiidid nägid mongolite tegevuses antud ennustuse täitumist, kuid mitmed neist asusid sissetungijatega koostööle.¹⁹⁸

Šiiitide apokalüptiline traditsioon on osaliselt suunatud sunniitide vastu. Mahdi juhtimisel pidid šiiidid jagu saama sunniitide ülemvõimust. Sellega seoses väidab David Cook, et šiiidid tervitasid mongolite võite sunniitide üle ja Abbasiidide kalifaadi hävitamist ning nägid selles

193 Bosworth, 2011, lk 19-77.

194 Kaliifi vesiiri rollid Bagdadi langemises Juzjani, 1881, lk 1232-1233 ja Фазлуллах Рашид ад-Дин "Джами-ат-таварих", "Нагыл Еви", Баку, 2011, lk 54-65.

195 "The Alleged Role of Khawajah Nasir al-Din al-Tusi in the Fall of Baghdad"

196 Cook, 2008, lk 306

197 David Cook, "Eschatology", kogumikust "Medieval Islamic civilization: an encyclopedia", Routledge, Abington, 2006, lk 238-239.

198 Filiu, 2011, lk 54-55

maailmalõpu sissejuhatust.¹⁹⁹ Ühelt poolt toetasid osad šiiidid tõepoolest kalifaadi asendamist mongolite võimuga. Šia õpetlane Ibn Taus toetas mongolite võimu legitimeerimist väites, et õiglane uskmata võim on parem ebaõiglasest moslemite valitsusest.²⁰⁰ Oma töös ei anna ta edasi ühtegi türklastesse negatiivselt suhtuvat eshatoloogilist traditsiooni.²⁰¹ Üks osa šiiitidest nägi Hülegu rünnakus Bagdadile Ali ennustuste täitumist.²⁰² Lõuna-Iraagis elavad šiiidid võtsid heameelega vastu uudist kalifaadi hävitamisest mongolite poolt ning nägid tõenäoliselt sündmusi eshatoloogilises perspektiivis.²⁰³

Osade autorite järgi oli šiiitidel kalifaadi ründamises ja vahetu roll. Kui mongolid valimistused Bagdadi vallutama, hakkasid ilkhaani moslemitest kaaskonnas ringlema ennustused, et see ettevõtmine lõpeb Hülegu jaoks halvasti. Ilkhaan pöördus selles küsimuses oma nõuniku šiiidist astronoomi Nasir ad-Din Tusi poole, kes oli astunud mongolite teenistusse Alamuti piiramise ajal. Viimane väitis, et ükski negatiivsetest ennustustest ei täitu ning et kaliifi võim lihtsalt asendub Hülegu omaga.²⁰⁴ Siit võib välja lugeda, et antud lõigu autori arvates oli šiiitidel Bagdadi ja kalifaati tabanud hädadele otsene mõju.

Mongolid ja šiiidid ei olnud kaugeltki kindlad liitlased. Seda eriti sissetungide esimeses faasis, mil mongolid nägid kõiki moslemeid oma vastastena ega eristanud islami sisemisi jaotusi. Nagu ka kõik suur osa ühiskonnast, kannatasid mongolite sissetungide all ka Ali pooldajad. Mongolid hävitasid näiteks kaheteistkümnenda šia imaami hauakambri, keda enamik šiiitidest erilisel austas.²⁰⁵ Jean-Pierre Filiu järgi langesid Bagdadi vallutamise ajal ka kohalikud šiiidid mongolite poolse vägivalla ohvriks.²⁰⁶

199 Cook, 2008, lk 306.

200 Etan Kohlberg, "A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Ṭāwūs and His Library", E.J. Brill, Leiden, 1992, lk 10.

201 Cook, 2008, lk 306.

202 Kohlberg, 1992, lk 14.

203 Johan Elverskog, "Buddhism and Islam on the Silk Road", University of Pennsylvania press, Philadelphia, 2010, lk 143.

204 Фазлуллах Рашид ад-Дин, 2011, lk 53'.

205 Al-Athir, 2010, lk 227.

206 Filiu, 2011, lk 55. Selles küsimuses on mitmed autorid erinevatel seisukohtadel. Filiu tundub nendest siiski kõige autoriteetsem. Seetõttu on siinkohal ära toodud tema seisukoht.

Märkimisväärsed on ismailiitide ja mongolite vahelised suhted. Sissetungide alguses kasutasid esimesed puhkenud kaost, et laiendada oma territooriumi sunniitidest naabrite arvelt.²⁰⁷ Samas on mongolite rünnakute kasutamine oma võimuala laiendamiseks ka mitmetele sunniitidest valitsejatele. Mongolite edasitungi arenedes alistusid ismailiidid formaalselt tšingisiididele ning tegid sissetungijatega ka otsest koostööd kutusudes 1230. aastal mongoleid ründama Aserbaidžaanis.²⁰⁸ Sellegipoolest oli ismailiitide poliitika opurtunistlik ning neist ei saanud mongolite ustavaid liitlasi. Seda näitab asjaolu, et kui Hülegü saabus suure väega Iraani ning nõudis ismailiitidelt oma käskude ellu viimist, keeldusid viimased nende täitmisest. See viis Alamuti piiramise ja vallutamiseni mongolite poolt, mis peaaegu hävitas ismailiitide liikumise.²⁰⁹ Me ei tea, miks otsustas ismailiitide juht Rukn al-Din mongolitele vastu hakata ning milline oli ismailiitide nägemus kaasaja sündmustest. Selge on aga see, et nagu ka mitmete sunniitidest valitsejate õukondades, ei olnud ka Alamutis mongolite suhtes ühel meelel. Piiramise ajal läks mongolite poole üle Nasir ad-Din Tusi, kes sai mongolite võimustruktuuris tähtsa positsiooni.²¹⁰ Ismailiitide poliitikat võib näha teiste moslemite riikide kontekstis. Mitmed moslemitest valitsejad kasutasid mongolite sissetungi, et tugevdada nõrgenenud naabrite arvel oma positsioone. Nii nagu ka ismailiidid alistusid ka Rumi ja Süüria sultanid formaalselt mongolitele, kuid üritasid nii palju kui võimalik vältida mongolite sekkumist oma riigi siseasjadesse.

Seega võib šiitide seisukohta näha kaheselt. Ühelt poolt olid nad marginaalne rühmitus, kes lootis, et vana poliitilise korralduse muutmine mongolite poolt aitab neil parandada oma positsiooni. Osad šiiidid olid aga juba kehtestanud oma võimu teatud territooriumil ning neilt oli mongolitele allumisest ainult kaotada. Seetõttu ei olnud ismailiitide huvides mongolitele alistuda. Šiitide tegevus oli kindlasti mõjutatud oma usu eshatoloogilisest käsitlest ning ei ole selge, kui suurel määral mõjutas nende tegevust arsuaam poliitilisest kasulikkusest ning kui suurt rolli mängisid selles eshatoloogilised ennustused.

Islamimaade ühiskonna reaktsioon mongolite sissetungidele

207 Al-Athir, 2010, lk 283.

208 Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 92; al-Ahtir, 2010, lk 303.

209 Juvaini, 1958, lk 618-641.

210 Filiu, 2011, lk 54-55.

Mongolite sissetungid olid paljude kaasaegsete silmis ennenägematu ja ootamatu sündmus. Eelnevatel sajanditel oli moslemeid üldiselt saatnud sõjaline edu ning islami territoorium oli laienenud. Seetõttu erines Tšingis-Khaani sissetung varasemast praktikast tunduvalt. Islamimaailma idaosa oli oma ühiskondlikult koosseisult kirju ning seetõttu oli ka mitmete ühiskondlike kihtide reaktsioon mongolite tegevusele erinev. Moslemite vastupanu mongolite sissetungile ei olnud üleüldine. Mõned Horezmi sultani alamad asusid tegema nendega koostööd. Tavaliselt olid nendeks isikud, kes olid sattunud Horezm-šahhide dünastiaga konflikti, kuid mitmed läksid mongolitega koostööle puhtast opurtunismist. See viitab võimalusele, et vähemalt osa ühiskonnast leidis, et mongolite võimuga võib leppida. Üks osa islamimaade elanikkonnast, kelle puhul oli kaasaja sündmustele eshatoloogilise tähenduse omistamine on kahtlane, olid turgi rahvad, kellel oli mongolitega sarnane eluviis ning kes mingil määral rääkisid sama keelt kui mongolite juhitava konföderatsiooni liikmed. Nad olid asunud islamimaade territooriumile suhteliselt hiljuti ning seetõttu ei olnud nende islamiseerituse tase veel täielik.

Allikates on kirjeldatud ka mitmed juhtumid, kus kajastub usk maailma peatsest lõppemisest. Niisugune on näiteks Mahmud al-Tarabi ülestõus Buhhaaras, mis omab sarnaseid jooni islami messianistlike liikumistega. Lisaks sellele puhkesid sel ajal messianismist inspireeritud väljaastumised ja Anatooolias ning kristlikus Armeenias. Võrreldes teiste islami messianistlike liikumistega jääb vaadeldaval perioodil aset leidnu nii oma saavutustelt kui ka ulatustelt tagasihoidlikuks. Mahdi ootus on tavaliselt muutunud intensiivsemaks murrangulistel aegadel, mida mongolite rünnakud kahtlemata olid. Seetõttu on ebasege, miks valitseb allikates messianistliku tegevuse suhtes suhteline vaikus. On võimalik, et mingil põhjusel jäidki messianistlikud ootused tol perioodil piiratuks. Samas võib vaikususe taga olla allikate nappus ning asjaolu, et mongolid suutsid messianistlikud väljaastumised juba eos lämmatada, mistõttu ei saanud neist piisavalt tähelepanuväärset sündmust, et ajalooteostesse registreerida.

Šiiitide suhtumises mongolitesse, on eristatavad kaks erinevat käsitlust – Iraagi šiiitide reaktsioon mongolite rünnakule Bagdadile 1258. aastal ning ismailiitide mongolite suunaline poliitika. Mitmest allikast on näha, et vähemalt Iraagi šiiidid seostasid mongolite rünnakut vanade ettekuulutustega ning seetõttu võisid vabalt näha sündmusi eshatoloogilises perspektiivis. Ismailiitide seisukoha kohta ei ole säilinud ühtegi allikat ning seetõttu ei ole nende arusaamast

mongolite rollist midagi kindlat öelda. Olemasolevatest allikatest on näha vaid seda, et nende poliitika mongolite suhtes oli küllaltki sarnane teiste, sunniitidest valitsejate omaga. Nad kasutasid mongolite rünnakuid selleks, et laiendada oma võimuala ning vandusid pragmaatilistel kaalutlustel mongolitele truudust. Samas ei olnud nad valmis saama mongolite kuulekateks alamateks ning eelistasid sellele meeleheitlikku vastupanu vallutajatele. Samasugune laveeriv poliitika iseloomustab ka nende naabreid – Rumi ja Süüria sultaneid ning Bagdadi kaliifi.

Kasutatud allikatest ilmneb, et sündmuste eshatoloogiline interpretatsioon on islamimaade elanike seas täiesti olemas. See varieerub aga ajaliselt. Kõige selgemad märgid sellest kuuluvad 1250. aastatesse. Messianistlikud ülesastumised on täheldatavad palju varem – al-Tarabi ülestõusu dateeritakse 1230. aastatesse või aastaga 1240. Baba Ilyasi juhitud ülestõus puhkes aastal 1240. Osa islamimaade elanikkonnast suhtus mongolitesse pragmaatilisemalt, ja üritas nende võimule kohaneda, mis ei välista täielikult nende eshatoloogilise tähenduse omistamist. See on pigem iseloomulikum eliidile, samas kui lihtrahva suhtumine mongolitesse on radikaalsem.

Moslemite ja kristlaste suhtumine mongolitesse

Selles peatükis võrreldakse moslemite eshatoloogilist suhtumist mongolitesse vastava temaatikaga kaasaegsetes kristlikes allikates. Selleks, et võrdlust paremini struktureerida, võtan aluseks Igor Danilevski uurimuse, mis vaatleb muuhulgas 13. sajandi vene allikate suhtumist mongolitesse. Valik tuleneb sellest, et Vene vürstiriikidel ja islamimaadel oli sarnane kokkupuude mongolitega. Mõlemas kohas allutasid sissetungijad kohalikud valitsejad jõuga oma tahte, mida ei juhtunud näiteks katoliiklikes maades ega ka näiteks Armeenias, mis läks vabatahtlikult mongolite alluvusse. Danilevski uurimuse kasutamise kasuks räägib ka asjaolu, et ta käsitleb põhjalikumalt eshatoloogilist kuvandit mongolitest.

Igor Danilevski töö järgi võib vene kroonikakirjutajate vaadet mongolitele jaotada kolmeks erinevaks lähenemiseks, mis iseloomustavad eri etappe mongolite ja venelaste vastastikuses suhtluses. Esimene etapp kestis Kalka lahingust kuni (1223) kuni mongolite sissetungini Venemaale (1237). Sel ajal nähti mongolites jumala karistust paganatele. Venemaa vallutamine mongolite poolt (1237-1240) pani aluse uuele interpretatsioonile – mongolites hakati nägema jumala tahte elluviijaid ning nende rünnakut interpreteerima kui eshatoloogilist sündmust. Seoses Moskva esilekerkimisega 14. sajandil hakkas kerkima uus retoorika, mis nägi mongolites eelkõige paganaid ning õigeusklike konflikti nendega püha sõjana.

Mongolite vallutused kui jumala karistus uskumatutele

Vaatamata sellele, et katoliiklased, õigeusklikud ja moslemid olid mongolite kallaletungide ohvrid, on kõigi kolme juures mingil ajahetkel tähendatav nägemus, mis vaatles mongoleid jumala karistusena uskumatutele. See tuleneb kristluse ja islami dualistlikust maailmanägemusest, millest lähtuvalt jaotasid monoteistlike religioonide pooldajad²¹¹ inimesed kaheks – nendeks, kes tunnistavad õiget jumalat ning nendeks, kes seda ei tee.²¹² Kui esimestel oli jumala soosing siis teised väärtsid temapoolset karistust.

211 Siinkohal ning edaspidi peetaks monoteistide all silmas kristlamsi ja moslemeid.

212 Moslemid eristasid ka teisi monoteiste, kes olid nende silmis paremad kui paganad. Kristlased kohtlesid paganatest mõnevõrra erinevalt juute.

Monoteistlike uskude esindajad nägid maailma lihtsustatult ka teises mõttes – mitte ükski asi ei saa toimuda ilma jumala tahteta. Mongolite vallutused olid väga erakordne sündmus. Kuna midagi võrreldavat ei olnud varem juhtunud, osutus paljudele pealtnägijatele selle seletamine tavaloomika abil keeruliseks. See võis panna kristlased ja moslemid uskuma, et mongolite tegevuse taga peitus mingisugune jumalik eesmärk. Kuna kristlased ja moslemid nägid üksteises vaenlast, andsid mongolite vallutused rikkaliku materjali, mille alusel interpreteerida ühte või teist rünnakut teise usu pooldajate vastu kui jumala karistust.

Antud nägemus on allikates esindatud suhteliselt tagasihoidlikult. Venemaa puhul esindab seda eelkõige Kalka lahingu varajane interpretatsioon. Katoliiklaste puhul avaldub see 1220. ja 1230. aastatel populaarsust kogunud legendis preester Johannese riigist. Moslemite puhul esindab seda nägemust eelkõige Juvaini.

Esimene kokkupõrge mongolite ja venelaste vahel oli Kalka lahing, mis toimus 1223. aastal. Mongolid olid enne seda ületanud Kaukasuse, purustanud alaanid ja kõptšakid ning tunginud polovetside maadele. Viimased olid pöördunud Lõuna-Venemaa vürstidide poole abipalvega. Osad vürstid olidki astunud polovetsidega liitu ning liikusid mongolitele vastu, et sissetungijad tagasi lüüa. Sõjakäik lõppes aga katastroofiliselt – saadi hävitavalt lüüa ning mitu vürsti langes. Danilevski jõuab põhjapoolsetes vürstiriikides loodud allikaid kasutades järeldusele, et seal ei nähtud Kalka lahingut kui kogu õigeuskliku Venemaa katastroofilist lüüasaamist. Sealsed kroonikud heitsid Lõuna-Vene vürstidele hoopiski ette liitu paganlike polovetsidega. Kuna kroonikakatkendid olid kirjutatud alles enne mongolite sissetungi Venemaale, ei kujutatud mongoleid negatiivselt. Allikatest võib näha jumaliku patukaristuse motive. Mongolite eesmärk ei olnud rünnata Vene vürste, vaid nad olid välja ilmunud selleks, et karistada paganlikke polovetse. Kui vürstid liitusid polovetsidega, saadeti nende juurde mongolite saadikud, et veenda vürste rahu tegema. Venelased lasid aga saadikud hukata. See tegu eiras tollaseid diplomaatilisi tavasid ning heitis krooniku silmis vürstidele varju. Allikatest jääb mulje, et mongolid ilmusid ootamatult ning kadusid sama järsku, justkui täidaksid nad konkreetset jumala käsku. Venelaste liit polovetsidega on jumalateotus, mille eest neid tabas ka vastav karistus. Seega oli krooniku

nägemuses mongolite peamine eesmärk karistada uskmatuid ning vene vürstid langesid nende ohvriks, kuna nad ei käitunud jumalale meelepäraselt ja asusid liitu paganatega.²¹³

Ka katoliiklased nägid mongolites jumalikku karistust uskumatutele. Selline interpretatsioon domineeris 1220. ja 1230. aastatel, kui kristlikes maades levisid kuuldused mongolite võitudest paganate ja moslemite üle. Mongolite rünnak katoliiklikele maadele vähendas selle nägemuse populaarsust tunduvalt kuni 1250. aastateni, mil mongolid hävitasid kalifaadi ning tungisid pühale maale. Sellest ajast peale hakkas nägemus mongolitest kui potentsiaalsetest liitlastest kristlaste silmis taastuma. Mainitud arengud jäävad aga töös käsitletavast perioodist välja ning lähemalt vaadeldakse ainult legendi preester Johannese riigist, mis iseloomustab 1240. aastatele eelnenud kristlaste vaadet mongolitele kõige paremini.

Legend preester Johannese riigist muutus katoliiklaste seas populaarseks 12. sajandi keskel. Selle sisuks oli, et kusagil Aasia sügavustes on olemas võimas kristlik kuningriik, mida valitseb mainitud preesterkuningas (või tema järeltulija – kuningas Taavet). Müütiline kuningas võitleb samuti moslemite vastu ja püüab vabastada Püha maad. Legendi teke on seotud ristisõdadega. See tekkis Pühal maal ja selle elujõulisus tulenes paljuski ristisõdade liikumisest. Legendi levikule aitasid kaasa mitmed katoliiklikes maades ringlevad võltsingud, näiteks “preester Johannese kiri Bütsantsi keisrile”, mille sisu oli ringluses veel viissada aastat hiljem.²¹⁴ Selleks, et paremini mõista 13. sajandi sündmusi oleks vaja heita pilk selle legendi tagamaadele.

Arvamust, et kusagil väljaspool Euroopat on olemas kristlik riik, aitasid kindlasti tugevdada asjaolud, et Piibli järgi olevat apostlid levitanud usku kõigi maailma rahvaste seas ning ühe osa kristliku traditsiooni järgi olevat apostel Toomas ristinud India. Seda arvamust tugevdas nestoriaanlike koguduste tegutsemine Aasias ning kristliku riigi olemasolu Etioopias.²¹⁵

Üldiselt usutakse, et preester Johannese legendi tekke ajendiks sai sultan Ahmad Sanjari lüüasaamine Kara-Khitaide poolt, mis leidis aset Kesk-Aasias.²¹⁶ Seldžukkide dünastia hiilgeaeg,

213 Данилевский, 2001, lk 95-132.

214 Otto, Freisingi piiskop, “Ottonis episcopi frisingensis Chronica; sive, Historia de duabus civitatibus”, Hannover, 1912, lk 366.

215 Jackson, 2014, lk 89.

216 Jackson, 2014, lk 20.

kelle esindajate hulka Sanjar kuulus, oli selleks ajaks möödas ja nende kunagine hiigelriik oli lagunened väiksemateks moodustisteks. Mainitud valitseja valitses nendest suurimat ja tugevaimat ning teda võis pidada oma kaasaja kõige võimsamaks moslemist valitsejaks. Karakhitai olid rändrahvaste föderatsioon, mille territoorium asus Kaspia merest idas. Nad olid sellesse piirkonda migreerunud Hiinast pärast seda, kui Jürchenite hõim nende sealsed valdused 12. sajandi esimesel poolel vallutas. Vaatamata khitaide nomaadlikule päritolule, olid nad tugevalt mõjutatud Hiina traditsioonidest ning nende seas olid levinud budistlikud ja konfutsianistlikud uskumused. Lisaks sellele oli nende võimu all arvestatav kristlaste kogukond. Khitaid olid moslemite suhtes vaenulikud. Nad alistasid moslemitest karakhaniidide dünastia, ja astusid konflikti seldžukkidega. 1141. aastal võitsid khitaide väed Quatwani lahingus otsustavalt sultan Sanjari. Nende võidud moslemite üle tekitasid olukorra, kus mitmed moslemite maad olid sunnitud tunnistama end khitaide alamaks. See oli esimene kord, kui arvestatav osa islamimaailmast (kui arvata välja Ibeeria poolsaar ja Püha maa) oli sattunud uuesti uskomatute võimu alla.²¹⁷ Seega oli tegu olukorraga, kus tugevaim moslemite sultan sai lüüa piirkonnas varem täielikult tundmatu väe poolt. Kuna kristlased ei teadnud midagi konkreetsemalt budistidest ega Hiinast oletasid nad lihtsalt, et need pidid olema teised kristlased.²¹⁸

1220. ning 1230. aastatel olid mongolid kristlaste jaoks peaaegu täiesti tundmatud, seega üritati nende olemust määrata lähtudes varasematest traditsioonidest. Esimesed kuuldused mongolitest jõudsid õhtumaale siis, kui nad ründasid Horezmi. 1220. aastal jõudsid Damietta piiravate ristisõdijateni, lootusrikkad teated kuningas Taavetist, kelle valdused asuvad islamimaadest idas.²¹⁹ Troies-Fontaines'i Alberich kirjutas oma kroonikas 1232. aastal Kalka lahingust, et seal võitlesid polovetsid kuningas Taavetiga. Kui kuningas kuulis, et kristlaste ekspeditsioon Damietta alla ebaõnnestus, naasis ta itta.²²⁰ Pärast Kiievi vallutamist mongolite poolt (1240) kirjutas Alberich aga sellest, et preester Johannes olevat oma alamate poolt tapetud ning rünnak kristlikele maadele on mässajate töö.²²¹

217 Rene Grousset, "The empire of the steppes: A history of Central Asia", Rutgers University Press, New Brunswick, 2002, lk 164-166

218 Jackson, 2014, lk 20-21.

219 Schmieder 1994, lk 24.

220 Schmieder 1994, lk 25.

221 Schmieder 1994, lk 26.

1230. aastate teisel poolel hakkasid mongolitest laekuma täpsemad teated, mille mõjul hakkas preester Johannese legendi asendama eshatoloogiline käsitlus. 1236. aasta paiku jõudis Ungarisse oma reisilt tagasi munk Riccardus, kes oli käinud idas otsimas ungarlaste varasemat asuala. Ta kirjutas, et idapoolsed ungarlased olid liidus tatarlastega ning olid üheskoos laastanud 15 kuningriiki. Ta kohtus ka tatarlaste saadikuga, kes rääkis, et nende taga elab rahvas, mille esindajad on inimestest suuremad ja keda on väga palju. Nad kavatsevad väljuda oma maalt, et laastada kõik territooriumid, mis on nende võimuses vallutada.²²² Dominikaanlane Julianus käis 1235. aastal Volgamaal ning kohtus seal mongolitega, kellest ta tol hetkel siiski ohtu Euroopale ei uskunud.²²³ Teisel korral jõudis ta 1237. aastal Suzdalisse. Seal kuulis ta, et mongolid on vallutanud kõik ümberkaudsed alad ja valmistuvad sissetungiks Venemaale. Tõenäoliselt kohalikule traditsioonile tuginedes väitis ta, et mongolid on nagu ka polovetsid, Ishmaili sugu. Ta mainis ka seda, et ühe vene vaimuliku järgi olevat mongolid hoopis madianiidid – üks Vanas Testamendis mainitud rändrahvaste hõimudest.²²⁴ Suzdali vürst väitis, et mongolid plaanivad rünnata Ungarit ning andis Julianusele üle Batu-Khaani kirja Ungari kuningale, kus viimasel kästakse mongolitele alistuda.²²⁵ Umbes samal ajal põgenesid osa polovetse mongolite eest Ungarisse.²²⁶

Võib tunduda, et usus preester Johannese olemasolusse ei pruugi üldsegi avalduda jumala tahe. Tema legend on tihedalt seotud tol ajal Euroopas eksisteerinud eshatoloogilise õhkkonnaga. 13. sajandil ringlesid mitmed ennustused, mis ennustasid maailma peatset lõppu. Üheks populaarseimaks neist oli ettekuulutus islami peatsest hävingust. Kuna see oli kosmoloogiline sündmus, mis pidi sisse juhatama maailmalõpu, avaldus selles kindlasti jumalik plaan. Euroopas usuti, et võit moslemite üle saavutatakse preester Johannese abiga. Seega võis tema ilmumist 12. sajandi keskel näha kui osa jumalikust plaanist, mis pidi peagi muutma kristluse ülemaailmseks usundiks.

222 "О существовании Великой Венгрии, обнаруженной братом Рихардом. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и восточной Европе", Исторический архив, Том III. Аннинский С. А., 1940.

223 Schmieder 1994, lk 26.

224 Catholic Encyclopedia, "Madianites".

225 "Письмо бр. Юлиана о монгольской войне. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и восточной Европе", Исторический архив, Том III, Аннинский С. А., 1940.

226 Schmieder 1994, lk 27.

Veel üks kristlik allikas, mis näeb mongolites jumalikku jõudu uskumatute vastu on Armeenia ajaloolase Hetumi kroonika. Selle avaldamise aeg jääb küll vaadeldavast perioodist välja, kuid see annab veenvalt armeenlaste suhtumist mongolitesse käsitletaval ajajärgul. Töö eesmärgiks on veenda katoliiklasi alustama ristsõda Püha maa vabastamiseks. Sel ajal oli Armeenia surutud võimsate moslemite riikide vahele ning vajas hädasti liitlast, et ellu jääda. Seetõttu võttis Armeenia kuningas vastu mongolitelt alistumissettepaneku, lootes, et viimaste ülemvõim suudab tema riiki naabrite eest kaitsta. Algselt plaan toimis, kuid mida rohkem aega edasi, seda nõrgemaks muutus mongolite patronaaž. See oli kindlasti üks põhjus, miks otsustasid armeenlased pöörduda abipalvega katoliiklaste poole. Hetumi kroonikas kirjeldatakse, kuidas sai alguse mongolite maailmariik ning nende tegevust Lähis-Idas. Mongolite poolt avaldatavat soosingut kristlastele on kindlasti tugevalt ülepaisutatud, kuid terviklikult peaks käsitus vastama Armeenia eliidi nägemusele mongolitest.²²⁷

Mongolite tegevus lähtub Hetumi järgi jumalikust ilmutusest. Ta kirjutab, et ühel ööl ilmutas Tšingis-Khaanile end unes valge ratsanik, kes avaldas talle jumala tahte. Selle järgi pidi Tšingis-Khaanist saada mongolite ja tatarlaste valitseja, kes vabastab nad naabrite ülemvõimu alt. Varsti tunnistasidki mainitud rahvad Tšingis-Khaani jumalikku mandaati ning alistusid tema autoriteedile. Veidi aega pärast seda tuli uus ilmutus, mis käskis mongolite valitsejal suunduda läände ja alistada kõik seal asuvad maad.²²⁸ Seepeale suundusid nad läände vallutades saratseenide maid kuni jõudsid Armeeniani. Selle kuningas läks khaani õukonda ja esitas talle seitse nõudmist, mille hulgas oli ennast ristida laskmine, liidu sõlmimine kristlastega ja Püha maa vabastamine moslemite ülemvõimu alt. Khaan nõustus koheselt kõigi seitsmega.²²⁹ Seejärel kirjeldab autor, kuidas mongolid vallutasid Bagdadi ja taastasid kristluse privilegieeritud positsiooni kuni nende lüüasaamiseni Ain Jaluti lahingus. Pärast nende sündmuste kirjeldust, mis jäävad Ain Jaluti lahingu ning 14. sajandi alguse vahele esitab Hetum Lähis-Ida strateegilise hetkeolukorra ning oma plaani ristsõja pidamiseks.²³⁰ Seega näeb Hetum mongolite tegevust puhtalt jumala tahtest lähtuvalt. Kõik nende sammud tulenevad kas jumalikust ennustusest või on

227 Robert Bedrosian, tõlkija eessõna teosele "Het'um the Historian's History of the Tartars [The Flower of Histories of the East]", 2004.

228 Hetum Korykosest, "Het'um the Historian's History of the Tartars [The Flower of Histories of the East]", 2004, peatükid 16-17.

229 Hetum Korykosest, 2004, peatükid 23-24.

230 Hetum Korykosest, 2004, neljas raamat.

suunatud kristlaste huvide kaitsele. Kuigi kroonik ei maini seda kusagil, ei tundu tal olevat kahtlust selles, kelle tahet mongolid jälgivad.

Kuigi Juvaini töö põhimotiiv on mongolite poolt teostatav jumalik kättemaks patustele moslemitele, kirjeldab ta ka seda, kuidas vallutajad kiusavad taga mitte-sunniiite. Kui mongolite eesmärgiks oli ellu viia jumalikku karistust, siis ükskõik kui palju ei olnud moslemid ka pattu teinud, väärisid mitte-moslemid ja šiiidid ikkagi suuremat karistust. Uskumatute soosimisele mongolite poolt pöörab Juvaini vähe tähelepanu, keskendudes momentidele, kus mongolid kiusavad paganaid taga ja demonstreerivad moslemite üleolekut nendest. Peamiselt on need juhtumid seatud khitaidega, kelle all mõeldakse tõenäoliselt nii endise Khitai riigi elanikke kui ka hiinlasi. Juvaini toob ära mitu suhteliselt marginaalset intsidenti, kus mongolid kiusavad taga teiste uskude esindajaid. Näiteks ta jutustab, kuidas uiguuride seas puhkes vandenõu moslemite vastu. Nad kavatsesid varitseda moslemeid reedese palvuse ajal, nad tappa ja jagada omavahel ära oma ohvrite vara. Mongolid said aga neile jaole ning sundisid vandenõulased piinamisega oma kuritööd üles tunnistama. Pärast seda kui autor oli kirjeldanud piinamise ja hukkamise üksikasju, kirjutas ta: "Ning nii puhastati see maa nende uskumatute salakavalusest ning selle usu ebapuhtusest".²³¹ 1210. aastatel usurpeeris Khitai riigi trooni naiman Kūchlūg, kes hakkas oma võimualas elavaid moslemeid taga kiusama ning lasi ühe talle vastu hakanud imaamidest risti lüüa. Moslemid palusid jumalalt abi ning "Palve nool oleks juskui tabanud vastuse ja nõusoleku märki..." ning Tšingis-Khaani väed ajasid Kūchlūgi minema ja kuulutasid välja kõikide uskude sallimise. "Sellest ajast me teadsime seda rahvast kui üht jumala halastust ning tema armu halastust," kirjutab Juvaini mongolite kohta.²³² Ükskord nägi mongolite khaan khitaide näitetruppi, kelle näidendis demonstreeriti moslemist orja, kes oli mongolite poolt vangi võetud. Kui khaan seda nägi, vihastas ta ja lasi khitailased pagendada, öeldes, et jumal soosib neid vähem kui moslemeid. Jumalik soosing pidi väljenduma selles, et moslemid olid rikkamad kui khitailased.²³³ Juvaini töö viimaseks suurimkas sündmuseks oli ismailiitide riigi hävitamine mongolite poolt. Ta pöörab sellele sündmuse suurt tähelepanu ning kirjeldab seda põhjalikult. Sel puhul avaldub vaade, et mongolid on täitmas jumala plaani uskumatute karistamiseks Juvaini töös ehk kõige selgemini. Autor loetleb pikalt ismailiitide liikumise hävitamisest tulenevaid

231 Juvaini, 1958, lk 50-52.

232 Juvaini, 1958, lk 66-67.

233 Juvaini, 1958, lk 207.

positiivseid tulemusi ning väidab, et "Selle võidu läbi... on Tšingis-Khaani tõusu põhjustanud jumalik plaani eesmärk saanud lõpuks selgeks."²³⁴

Mongolite sissetungid kui eshatoloogiline sündmus

Mongolite sissetungide seostamine maailma lõpuga oli kaasaegsete seas levinud. See interpretatsioon oli esindatud laialdaselt nii õigeusklikul Venemaal kui ka katoliiklikes maades. Moslemitest autoritest tuleb see seisukoht selgelt välja ainult Juzjani töös. Juvaini näeb mongolite rünnakus islamimaailmale küll jumala tahte avaldumist, kuid ei seosta seda eshatoloogiaga

Nägemus mongolitest muutus Venemaal seoses nende rünnakutega aastatel 1237-1240. Kui varasema historiograafia järgi nägid vene kroonikud mongolite vallutust kui rünnakut õigeusu vastu, mille eest sissetungijad peavad jumala eest vastutama, siis Igor Danilevski tõlgendab neid seisukohti kui hilisemat juurdekirjutust. Tema teooria kohaselt nägid kaasaegsed sissetunge eshatoloogilise sündmusena ning mongoleid jumala tahte elluviijatena. Sõda mongolitega erines varasematest sõdadest selle poolest, et kui varem oli sõjas kaks osapoolt, siis nüüd on tegu puhtalt ühepoolse ettevõtmisega. Peamisteks tegutsejateks on mongolid ning õigeusklikke kujutatakse nende passiivse ohvrina. Vastuhakk mongolitele on sama kasutu kui näiteks vastupanu veeuputusele. Niisugune interpretatsioon ei tulene ainult mongolite suurest sõjaliselt üleolekust, vaid siin annab tooni eshatoloogiline nägemus. Lavrenti letopissile tuginedes väidab autor, mongolitele vastu hakkamises nähti pattu, millele tuli eelistada märtrisurma nende käte läbi, sest see näitas jumala tahte alistumist. Kangelastegu ei ole mitte vapper vastupanu, vaid hoopiski minek märtrisurma. Eshatoloogilist käsitlust iseloomustab see, et mongoleid ei ole võimalik peatada – nendega ei saa ei teha rahu ega ka neile edukalt vastu hakata.²³⁵

Läänekristlaste puhul põhjustas eshatoloogilise interpretatsiooni tõusu 1240-1241 aastatel aset leidnud mongolite sissetung idapoolsetesse katoliiklikesse maadesse. Reaktsioon sellele sündmusele Euroopa ajalookirjutuses oli mitmetahuline ning on suhteliselt hästi

²³⁴ Juvaini, 1958, lk 638.

²³⁵ Данилевский, 2001, lk 133-170.

dokumenteeritud. Osad kroonikud ei maininud mongolite rünnakuid üldse ning teised piirdusid vaid nende kohta käiva üksiku märkusega. Mõned autorid ei omistanud sissetungile eshatoloogilisi jooni ja seostasid neid polovetside või moslemite kätetööga. Vähemus, käsitles mongoleid varasemas, positiivsemas valguses. Näiteks mõned allikad väitsid, et nende eesmärgiks on ära tuua Kölnist kolme piiblikuninga jäänused. Mõned autorid seostasid neid oma poliitiliste vastastega. Suur osa autoritest nägi mongolite sissetunge siiski eshatoloogilises tähenduses ning nende käsitluses võtsid mongolid kas ismailiitide või Googi ja Magoogi kuju.²³⁶

Selleks, et, teha kindlaks mongolite olemus, pöördusid paljud Euroopa haritlased kohalike allikate poole.²³⁷ Eurooplaste ja ka vene kroonikute nägemuse aluseks olid pseudo-Methodiuse ilmutused.²³⁸ Nende autoriks peeti Patara Methodiust, kelle eluaastad jäid 3. ja 4. sajandisse, või siis samanimelist Konstantinoopoli patriarhi (ametis 842-846).²³⁹ Töö tegelik autor on teadmata, kuid üldiselt usutakse, et see kirjutati kristlasest vaimuliku poolt reaktsioonina moslemite vallutusele 7. sajandil.²⁴⁰ Läänekristlaste poolt loodud tekstid mongolite kohta on täis viiteid pseudo-Methodiose tööle. Seetõttu tasub nende paremaks mõistmiseks heita põhjalikum pilk ilmutuste sisule.

Pseudo-Methodiuse ilmutused algavad kirjeldusega sellest, kuidas Makedoonia Aleksander kohtas oma rännakutel “hirmsa väljanägemisega ebapuhtaid rasse” ning vangistas nad. Selleks viis ta mainitud rahvad põhja, kus tema palvele vastu tulles ümbritses jumal need läbitamatute mägedega. Vangistatud rahvaste hulgas olid loetleb autor ka Googi ja Magoogi hõime. Järgnevalt asub pseudo-Methodius kirjeldama maailmalõpu sündmusi. Maailma lõpule eelneb Pärsia riigi langus. Sel ajal ilmub Ethribi kõrbest välja Ishmaili sugu, kellele lubatakse “süüa tugevate liha ning juua võimsate verd” ning jumal annab neile jõu alistada kristlaste maad. Selle jumala otsuse taga on tema pahameel kristlaste liigsete pattude pärast. Järgnevalt kirjeldatakse kristlaste tagakiusamist Ishmaili järeltulijate poolt ning seda, kuidas nad alistavad Armeenia, Süüria ja Egiptuse. Sellele järgneb “kreeklaste kuninga” vasturünnak, mille käigus sissetungijad alistatakse ja Püha maa vabastatakse, millele järgneb pikk rahuaeg enne maailma lõppu kuni

236 Jackson, 2014, lk 142-144.

237 Jackson, 2014, lk 144.

238 Klopprogge, 1993.

239 Данилевский, 2001, lk 133-170.

240 Данилевский, 2001, lk 133-170; “Revelations of the Pseudo-Methodius”.

ebapuhtad rahvad paiskuvad välja läbi Aleksandri poolt loodud müüri. Nad on kannibaalid ja joovad loomade verd. Lisaks sellele kuulub nende toitumisharjumustesse skorpionide, madude, veoloomade ning abordijäänuste söömine. Nendele vastupanu osutamine on lootusetu kuni jumal saadab ühe oma inglitest, kes hävitab nad hetkega. Sellele sündmusele jägneb peatselt maailma lõpp.²⁴¹

Üheks tähtsamaks allikaks läänekristlaste suhtumisest mongolitesse on Pariisi Matteuse töö. Selle väärtus peegeldub selles, et autor ei piirdu ainult oma arvamuse esitamisega, vaid toob ära ka mitmed tema kätte sattunud kirjad, mis lubab vaadelda mongolite käsitlust märksa laiemalt.

Pariisi Matteus peab mongoleid saatana rassiks, kes tungis välja läbi mägede ja "kivide, mida oli peetud läbimatuks". Ta kirjutab, et mongoleid peetakse kümneks Iisraeli kadunuks hõimuks, kelle Aleksander Suur lukustas Kaspia mägedesse ning kes peavad sealt välja murdma maailmalõpu eel. Asjaolu, et sissetungijad ei näi rääkivat heebrea keelt ega tundvat Moosese seadust seletab Matteus sellega, et nende metsikud kombed tekkisid vangistuse ajal.²⁴² Hiljem toob Matteus ära ka ennustuse, mille sõnumiks on, et Antikristus saabub, kui Kristuse sünnist saab mööda 1250 aastat.²⁴³

Sarnased eshatoloogilised interpretatsioonid peegelduvad ka mitmete isikute kirjades. Ühe ungari piiskopi poolt saadetud kirjas kirjeldatakse, kahe mongolite luuraja ülekuulamist. Ülekuulatavad väitsid, et nende maa on mägede taga ning sellest voolab läbi Egogi jõgi. Sellest järeldas mainitud piiskop, et tegu on Googi ja Magoogiga. Nendel ei olevat usku millessegi ja nende eesmärgiks oli maailma vallutamine. Nad kasutavat juudi tähestikku, mida olid neile õpetanud mehed, kes paastusid palju ning kandsid pikki riideid. Piiskopi arvates olid need variserid või saduserid. Mongolid söövad kõiki asju vahet tegemata ning tapavad kõiki inimesi peale väikeste laste, kelle näole põletab Tšingis-Khaan oma märgi.²⁴⁴ Matteus toob ära 1241. aastasse dateeritud Saksimaa vürsti kirja Brabanti hertsogile, kus ta palub viimasel osutada abi mongolite vastu, kelle saabumine olevat ennustatud pühakirja poolt.²⁴⁵ Tüüringi maakrahv kirjutas, et kätte on jõudnud jumala määratud päev – kristluse vaenlane on saabunud põhjast ja hävitanud kogu maa

241 "Revelations of the Pseudo-Methodius".

242 Pariisi Matteus, 1889, Vol I, lk 312-314.

243 Pariisi Matteus, 1854, Vol III, lk 454.

244 Pariisi Matteus, 1854, Vol III, lk 449-450; Jackson, 2014, lk 142.

245 Pariisi Matteus, 1889, Vol I, lk 339-340.

alates idast kuni “meie valdusteni”. Nad tapavad kõiki inimesi, hoolimata nende usust peale laste, kelle laubale teeb nende juht oma märgi. Nad söövad kõiki loomi ning on jubedad oma välimuselt. Autori järgi on mongolid karistus kristlaste pattude eest “nagu kinnitab püha Methodius, kes kutsub neid tatarlasi “ishmailistideks ja metsikuteks eesliteks””.²⁴⁶Frantsiskaanelane Iordanes kirjutab 1242. aastasse dateeritud kirjas, et saabunud on pikalt ette teatud ja ennustatud aeg – “...tatarlased on saabunud põrgust metsikusega, mida on mainitud Pühakirjas...”. Nad tapavad valimatult kõiki inimesi ja rüvetavad kirikuid. Osad kristlikud maad on juba langenud ning nad on valmis tungima la ülejäänutesse kristlaste valdustesse.²⁴⁷ Mongolite eest pagenud Kiievi peapiiskop väitis, et mongolite näol on tegemist madianiitide jäänustega, kes põgenesid juutide eest maailma otsa. Tema väitel võib nimi “tatarlased” tuleneda Tarrachontast, kes on nende pealik. Nad elasid läbitamatutes mägedes ning tulid vällja Etreni kõrbest Nad söövad kõiki asju ja neil on kombeks polügaamia.²⁴⁸ Kuigi keegi Ivo Narbonnist lubab oma kirjas mongolite kohta Bordeaux peapiiskopile, et ta kirjutab ainult sellest, mis on kindlaks tehtud ja mida ta teab, omistab ta mongolitele kannibalismi ning asetab nende hulka anthropophaghid – koera peaga inimesed, kes toituvad inimlihast. Ta seostab mongoleid Antikristusega.²⁴⁹

Sündmuste eshatoloogiline interpretatsioon ülalpool toodud allikates avaldub peamiselt viidetana eshatoloogilistele tekstidele. Näiteks väide, et mongolid tungisid välja üle mägede või mõne muu takistuse, viitab nende seostamisele vangistatud rahvastega. Sama on ka kannibalismi omistamisega sissetungijatele, nagu on ka väitega, et nad tulid põhjast. Oma märgi vangide näole tegemine on viide Antikristusele käsitlusele. Etribi kõrbe mainimine seostub pseudo-Methodiuse Ishmaili sooga. Samuti kannab eshatoloogilist sõnumit usk, et mongolite rünnakud on pühades raamatutes ette ennustatud.

Vaade mongolitele ei ole kaugeltki mitte ühtne. Erinevad autorid näevad mongolites nii Ishmaili järeltulijaid, Googi ja Magoogi kui ka Antikristuse väge. Kõik kolm on aga vaieldamatult seostatavad kristlaste nägemusega maailmalõpust. Kokkuvõttes võib väita, et kuigi mongolite

246 Pariisi Matteus, 1854, Vol III, lk 450-451.

247 Pariisi Matteus, 1854, Vol III, lk 452

248 Pariisi Matteus, 1889, Vol II, lk 28-31

249 Pariisi Matteus, 1889, Vol I, lk 467-473

1240-1241. aastate sissetungide eshatoloogiline tõlgendus ei olnud üldlevinud, oli see kristlaste seas väga mõjukas.

Moslemistest autoritest esineb sündmuste eshatoloogiline interpretatsioon Juzjani töös. See avaldub kolmel viisil. Esiteks väidab autor otse, et mongolite sissetungid on seotud maailma lõpuga.²⁵⁰ Teiseks sarnaneb tema kirjedus mongolite pealetungist mitmes aspektis vene kroonikates leitava eshatoloogilise käsitlusega. Kuigi Juzjani kirjelduses mongolite rünnakus esineb mõningaid momente, kus moslemite sõjaline vastupanu on edukas, on selle üldine kirjeldus äärmiselt ühepoolne; moslemid kannavad suuri kaotusi. Juzjani ei kirjelda ega analüüsi seda kui tavalist sõjategevust, vaid edastab sündmusi kui martüüriumite jada. Moslemite sõjaline vastupanu näib olevat kasutu, kuid ometi elab Juzjani kaasa nende võitlusele, mis lõppeb tavaliselt märtrisurmaga. Märtrisurm on esitatud niisugustes värvides, justkui see oleks teatud võit vaenlase üle. Võitluse eesmärgiks ei näi olevat mongoleid peatada, vaid hukkuda võimalikult jumalale meelepärasel moel.²⁵¹ Selles mõttes on Juzjani käsitlus sarnane vene kroonikute omaga. Kolmandaks avaldub sündmuste eshatoloogilisus selles, et Juzjani üritab mõista mongolite rünnakuid eshatoloogiliste ennustuste valguses.²⁵² Sarnast sõnumit kannavad endas ka eshatoloogilised tekstid 1250. aastatest ning islamimaailmas aset leidnud messianistlik liikumine.

Mongolid kui püha sõja subjekt

Kui kaks eelnevat vaadet mongolitele omistasid nende tegeusele jumalikku tahet, siis antud nägemus esitab olukorda risti vastupidiselt. Seda võib pidada monoteistlike uskude traditsiooniliseks suhtumiseks uskumatutesse. Mongoleid nähakse kui paganaid, kes on õige usu pooldajatele kallale tunginud. Selles konfliktis on jumal kindlalt monoteistide poolel. Seetõttu prealveerib usk, et mongolitest on võimalik sõjalise jõu abil jagu saada. Kolmas vaade mongolitele omistab neile kõige vähem üleloomulikke jooni. See on omale hilisemale vene kroonikakirjutusele, mis soovib legitimeerida mongolite vastast võitlust ning al-Athiri ja al-

250 Juzjani, 1881, lk 935.

251 Juzjani, 1881, lk 971-1135.

252 Juzjani, 1881, lk 1136-1144, 1281-1283.

Nasawi töödele. Läänekristlaste seas on tasakaalukam nägemus esindatud tagasihoidlikumalt, kuid seda iseloomustab näiteks mongolite rünnakule järgnenud Friedrich II diplomaatiline kirjavahetus.

Vene allikate puhul iseloomustab see seisukoht 14. sajandi ajaookirjutust. Antud vaade näeb mongoleid kui paganaid, kes rõhuvad ebaõiglaselt kristlasi ning sõda nende vastu püha sõjana. Nende sõda kristlaste vastu ei ole mitte jumalik karistus kuivõrd uskumatute poolt sooritatud ülekohus. Sakraalset vägivalda teostatakse õigeusklike poolt paganate vastu. Selle tõlgenduse järgi ei omistata mongolitele üleloomulikke võimeid ega ka nende tegevusele kosmoloogilist tähendust.²⁵³

Katoliiklaste nägemuses on see seisukoht tagasihoidlikult esindatud. Selle iseloomustuseks võib tuua ära keisri kirja, mille ridadel kutsub ta teisi monarhe osutama endale mongolte vastu sõjalist abi ning hoiatab teisi valitsejaid, et kui nad ei liitu sissetungijate vastu ühiseks rindeks, siis mongolid vallutavad kõik kristlikud maad. Keiser on hästi informeeritud ning kirjeldab detailselt ja realistlikult mongolite tegevust, mis eelnes nende tungimisele Euroopasse, kaldumata seejuures eshatoloogilistesse liialdustesse. Sellega demonstreerib ta usku, et mongolitest on võimalik sõjaliselt jagu saada. See seisukoht on Eurooplas suhteliset haruldane, mida rõhutab ka Matteuse kommentaar, et paljud kaasaegsed ei uskunud kesri kirjade sisu, kuna need erinesid üldisest nägemusest.²⁵⁴

Püha sõja ideoloogia omab islamis palju tähtsamat kohta kui kristluses. See jaotab maailma kaheks osaks – on olemas usklike maa, *Dar al-Islam* ning uskumatute maa, *Dar al-Harab*. Need kaks maailma on omavahel sõjas kuni esimene saavutab täieliku võidu teise üle. Selle ajani kuni üks nendest ei ole ülemvõimu saavutanud, saab nende kahe vahel vaid olla vaid ajutine rahu. Moslemitest autoritest läheb selle käsitlesega kõige paremini kokku al-Nasawi töö. Tema peamiseks teemaks on Jalal ad-Dini valitsusaeg ning sultani mongolite-vastane võitlus. Al-Nasawi ei tundu nägevat mongoleid eshatoloogilise jõuna. Ta on tuttav nende tavade ja kommetega, olles nendega kokku puutunud mitmetel diplomaatilistel missioonidel.²⁵⁵ Ta

²⁵³ Данилевский, 2001, lk 133-170.

²⁵⁴ Pariisi Matteus, 1889, Vol I, lk 341-346

²⁵⁵ Зия Мусаевич Буниятов, “Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Предисловие.”

kirjeldab sultani ja mongolite vahel aset leidnud tegevust püha sõjana ning pöörab suurt tähelepanu sõjalistele sündmustele.²⁵⁶ Sõda mongolitega ei kirjeldata erinevalt konfliktidest teiste uskumatutega, näiteks grusiinidena.²⁵⁷ Kuigi mongolid on üldiselt sõjaliselt edukad, ei pea al-Nasawi neid võitmatuteks, nagu teeb seda nende sissetungidele kaasaegne vene ajalookirjutus ning Juzjani. Näiteks Isfahani all suudab Jalal ad-Din tagasi lüüa sissetungijate rünnaku.²⁵⁸ Al-Nasawi soosib teatud olukordades mongolitele alistumist ning ühel korral pooldab ka nendega rahu sõlmimist. See ei käi vastu džihaadi kontseptsioonile, kuna esiteks võis teatud tingimustel sõlmida uskumatutega sõlmida vahele ja teiseks võib tekstist välja lugeda, et rahu sõlmimise eelduseks oli islami vastu võtmine mongolite poolt.²⁵⁹

Al-Athiri vaade on al-Nasawi omale suhteliselt sarnane, kuigi selles võib soovi korral näha suuremat kallakut eshatoloogia poole. Ta näeb mongolite sissetunge erilise sündmusena, kuid paigutab selle ikkagi ajaloolisesse konteksti. Kaotustes mongolitele süüdistab ta kohalike võimukandjaid, kes ei pea mongolite vastu püha sõda.²⁶⁰ Ta naeruvääristab mongolite eest tuntavat hirmu ning seega ei tunnista mongolitel mingeid üleloomulikke võimeid.²⁶¹ Autor võrdsustab mongolite rünnakuid frankide omaga ning näib arvavat, et nii nagu esimeste vastu, aitab ka teiste vastu sõjaline jõud ega otsi ta vastust mongolite üle võidu saavutamises ennustustes.²⁶² Kuna mongolid on täiesti tavalised inimesed ning nende sissetungil ei ole mingit jumalikku eesmärki, siis võiks järeldada, et nad langevad tavalisesse uskumatute kategooriasse, kelle vastu on suunatud džihaad.

Moslemite ja kristlaste suhtumine mongolitesse: järeldused

Võib öelda, et nii kristlased kui ka moslemid lähtusid mongolite sissetungide interpreteerimises kõige enam religioonist, kusjuures sündmuse tõlgendamises mängisid tähtsat rolli islami ja kristluse ühised jooned. Usu mõju ei taandunud ainult eshatoloogilise tõlgenduse

²⁵⁶ Al-Nasawi, raamat 3, peatükk 36.

²⁵⁷ Al-Nasawi, raamat 3, peatükk 47-48, 53-55.

²⁵⁸ Al-Nasawi, raamat 4, peatükk 61-62.

²⁵⁹ Al-Nasawi, raamat 6, peatükk 85.

²⁶⁰ Al-Athir, 2010, lk 304-305.

²⁶¹ Al-Athir, 2010, lk 307.

²⁶² Al-Athir, 2010, lk 204-215.

esilekerkimisele, vaid mõjutas monoteistlike usundite pooldajate arusaama mongolitest palju laiemalt. Kummagi usundi pooldajad nägid mongolites nii jumala karistust uskumatutele kui ka püha sõja subjekti. Kuigi tõlgendused olid suhteliselt sarnased erines kontekst, milles nad esinesid, tunduvalt. Näiteks vene kroonikud nägid sissetungijates algselt jumalikku karistust polovetsidele, hiljem interpreteerisid nende rünnakuid kui eshatoloogilist sündmust ning lõpuks muutus domineerivaks käsitlus, mille järgi olid mongolid paganad, kelle vastu tuli pidada püha sõda. Moslemite tõlgendused vaheldusid aga vastupidiselt. Kui alguses domineeris al-Athiri ja al-Nasawi töid iseloomustav vaade, mis taotles džihaadi pidamist mongolite vastu, siis hiljemalt 1250. tõusis mõjukaks eshatoloogiline interpretatsioon. Moslemite arusaam ei erinenenud ajas niivõrd palju kui õigeusklike oma ning allikatest võib näha, et samaaegselt konkureerisid üksteisega erinevad nägemused mongolite vallutustest – näiteks Juzjani ja Juvaini oma. Läänekristlaste nägemus oli tugevalt mõjutatud legendist preester Johannese riigist, mis oli teatud eshatoloogilise alatooniga. Selle asendas 1240. aastatel mongolite samastamne pseudo-Methodiuse maailmalõpu rahvastega. Sarnaseid jooni on ka kristlaste ja moslemite eliidi suhtumises sissetungijatesse. Nii Venemaal maades kui ka islamimaades leidis aset eliidi lõhenemine kaheks. Osad olid valmis tegema mongolitega koostööd ning teine ose oli leppimatult vallutajate vastu. Ülikud nägid olukorda pragmaatilisemalt kui lihtrahvas, kes olid mongolitega rohkem opositsioonis. Islamimaades tekkis lihtrahva poolt loodud messianistlik liikumine, millele võib leida teatud vasteid ka kristlikest maadest.

Kokkuvõte

13. sajandil aset leidnud mongolite vallutused avaldasid tugevat mõju nii islamimaailmale kui ka kristlikele aladele. Ajalookirjutuses on põhjalikult käsitletud Tšingis-Khaani ja tema järglaste peetud sõdade sõjalisi ja poliitilisi aspekte, kuid vaatluse alt on jäänud välja vaimne õhkkond, mis neid ümbritses. Lihtsustatult öeldes, teame me suhteliselt hästi, mis juhtus, kuid selle koha pealt, miks võeti vastu üks või teine otsus või millest lähtusid oma tegudes kaasaegsed, on meie arusaam puudulikum. Tegude põhjused ja tagamaad on aga ajalooliste protsesside mõistmisel tihti peale sama tähtsad kui teod ise. Kui uuritakse mongolite vallutuste mõju islamimaades ning

kristlikes riikides, keskendutakse tavaliselt poliitilistele ning majanduslikele aspektidele ning muutusi intellektuaalsel ja mentaliteetide tasandil peetakse tavaliselt teisejärguliseks. Ometi leidsid need muutused aset ning avaldasid mõju ka hilisemale ajaloole.

Üks peamisi viise, kuidas monoteistid interpreteerisid mongolite sissetunge, oli nende seostamine oma usu eshatoloogilise traditsiooniga. Seetõttu väärib kaasaegsete eshatoloogiline vaade mongolitele käsitlemist. Viimasel ajal on pööratud kõrgendatud tähelepanu läänekristlaste nägemusele mongolitest, kuid moslemite vaadet neile on käsitletud suhteliselt vähe. Seda vaatamata asjaolule, et islamimaadel oli mongolitega rohkem kokkupuuteid ning viimased mõjutasid tunduvalt ka piirkonna hilisemat ajalugu. Tööl on kaks eesmärki – ühelt poolt teha kindlaks, kuivõrd mõjukas oli mongolite vallutuste eshatoloogiline tõlgendus moslemite hulgas ning teisalt võrrelda kristlaste ja moslemite nägemust mongolitest.

Selleks, et kindlaks teha moslemite nägemust mongolitest, on töös vaatluse alla võetud ajavahemik, mis saab alguse mongolite esimestest rünnakutest islamimaailmale ning lõpeb islami tähtsaima keskuse – Bagdadi linna – vallutamisega. Töös on kasutatud tollest perioodist pärinevaid tähtsamaid allikaid – Juzani, Juvaini, al-Nasawi ja al-Ahtiri töid. Neid vaadatakse kahel tasandil – ühelt poolt püütakse kindlaks teha, milline oli tööde autorite suhtumine mongolitesse ning teiselt poolt vaadeldakse, mida võib nende tööde põhjal öelda islamimaade elanike mongolitesse suhtumise kohta. Erilist tähelepanu pööratakse eshatoloogilisele tõlgendusele.

Uurimise tulemusel selgus, et moslemite arusaam mongolite vallutustest oli väga mitmekesine. Vaadeldavates alliktes on esindatud nii eshatoloogiline interpretatsioon sündmustest, mongolite tegevuse õigustamine jumala tahtega ning ka islamile omane käsitus paganatest, mis nägi sissetungijates vaenlasi, kelle vastu tuli pidada džihaadi. Vaatluse alla võetud neljast peamisest autorist õigustab mongolite sissetunge islamimaailma ainult Juvaini. Ta esitab neid kui jumalikku karistust moslemitele nende pattude pärast ning kujutab mongoleid jumaliku tahte elluvijatena. Seetõttu on Juvaini järgi moslemitel kohustus alluda mongolite võimule ning vastu hakkamine on patt. Ta esitab mongolite ülemvõimu positiivses võtmes ning kirjeldab igakülgselt kasu, mida moslemid tšingisiididele allumisest saavad. Seejuures ei suhtu ta mongolitesse jäägitu

poolehoiuga. Ta elab kaasa sultan Jalal ad-Dini võitlusele sissetungijate vastu ning toob ära mongolite vägivallateod moslemitest tsiviilisikute vastu. Vallutuste peamiseks negatiivseks jooneks on Juvaini jaoks siiski hariduse allakäik ning pärsia bürokraatia mõju langus. Juvaini seisukohad on tihedalt seotud tema enda positsiooniga. Tema perekond kuulus traditsioonilise eliidi hulka ning ta ise oli mongolite teenistuses.

Juzjani asetab kasutavatest autoritest ainsana mongolid eshatoloogilisesse konteksti. Ühelt poolt mainib ta mitmel korral otseselt, et mongolite rünnakud on seotud peatse maailma lõppemisega ning toob välja ennustused, mis dateerivad maailmalõpu lähemasse tulevikku. Lisaks sellele kirjeldab ta mongolite ja moslemite vahelist sõjategevust kui martüüriumi, milles moslemite eesmärgiks näib surra mongolite käe läbi märtrisurma. Juzjani ei näi arvavat, et konflikti saab lahendada tavapärase sõjaliste vahenditega ning otsib mongolite nuhtlusele lahendust erinevatest ennustustest, mille hulka kuulub ka türklaste kohta käiv eshatoloogiline traditsioon. Oma töö lõpetab ta positiivse noodiga vaatamata sellele, et mongolid olid hiljuti vallutanud Bagdadi ning tapnud kaliifi, ning esitab messianistliku alatooniga ennustuse, mis näeb ette mongolite peatset lüüasaamist.

Al-Nasawi ning al-Athiri poolt kirjutatud raamatud esindavad suhteliselt sarnast nägemust. Kumbki autoritest ei pööra sündmuste seletamisel tähelepanu eshatoloogilistele ennustustele või eitavad otseselt mongolite vallutuste seost maailma lõpu sündmustega. Nad elavad kaasa moslemite vastupanule ega omista sissetungijatele mingeid üleloomulikke võimeid ega ka jumalikku mandaati. See viitab asjaolule, et nende suhtumine mongolitesse lähtus islami usu traditsioonilisest vaatest paganatele, kelle vastu tuleks pidada džihaadi.

Võrreldes kristlaste nägemusega on eshatoloogilise tõlgenduse tagasihoidlik mõju moslemite puhul tavatu, eriti võttes arvesse asjaolu, et vallutajate poolt sooritatud hävitustöö oli islamimaailmas palju suurem. Ühelt poolt võib seda asjaolu seletada moslemite põhjalikuma kokkupuutega rändrahvaste ja nende eluviisiga ning teiselt poolt ei saanud oma mõju avaldamata seldžukkide valitsusaeg, mis oli mitmes mõttes mongolite vallutuste eelmänguks. Seetõttu võis mongolite sissetungil puududa paljude moslemite jaoks eshatoloogilise sündmuse jaoks vajalik originaalsus.

Mongolite sissetung jaotas moslemite eliidi kaheks. Osa moslemitest oli mongolite suhtes leppimatult vaenulikud, kuid teised olid nõus tegema vallutajatega koostööd. Teated koostööst ilmnevad juba sissetungide esimeses faasis. Tavaliselt olid kollaborantideks isikud, kes olid varem Horezm-šahhi poolt taga kiusatud. Moslemite ja mongolite koostöö laienemisele aitas kaasa Horezmi riigi kiire lagunemine. Ka teiste moslemiriikide eliit ei suutnud leida üksmeelt, millist poliitikat peaks mongolite suhtes ajama ning mitmed õukonnad jagunesid rühmitusteks, millest üks pooldas vastuhakku ning teine soovis mongolite suhtes ajada leplikumat poliitikat. Üks osa islamimaade ühiskonnast, kelle puhul oli eshatoloogiline nägemus mongolitest ebatõenäoline, olid seal elavad turgi rahvad. Ühelt poolt oli neil mongolitega sarnane eluviis ja nad rääkisid mongolite konföderatsiooni kuuluvate stepirahvastega samu keeli ning teisalt olid nad islami usu vastu võtnud alles hiljuti.

Kasutatud allikatest ilmneb, et sündmuste eshatoloogiline interpretatsioon on islamimaade elanike seas täiesti olemas. See varieerub aga ajaliselt. Kõige selgemad märgid sellest kuuluvad 1250. aastatesse. Messianistlikud ülesastumised on täheldatavad mõnevõrra varem – al-Tarabi ülestõusu dateeritakse 1230. või 1240. aastatesse ja Baba Ilyasi juhitud ülestõus puhkes aastal 1240. Šiiitide puhul on eristatavad kaks käsitlust – Iraagi šiiitide reaktsioon mongolite rünnakule Bagdadile 1258. aastal ning ismailiitide mongolite-suunaline poliitika. Mitmest allikast on näha, et vähemalt Iraagi šiiidid seostasid mongolite rünnakut vanade ettekuulutustega ning seetõttu võisid vabalt näha sündmusi eshatoloogilises perspektiivis. Ismailiitide seisukoha kohta ei ole säilinud ühtegi allikat ning seetõttu ei ole nende arusaama kohta mongolite rollist midagi kindlat öelda. Olemasolevatest allikatest on näha vaid seda, et nende poliitika mongolite suhtes oli küllaltki sarnane teiste, sunniitidest valitsejate omaga.

Kasutatud allikate järgi võib oletada, et algselt ei nähtud islamimaades mongolite vallutusi kui eshatoloogilist sündmust. Üldiselt olenes palju sellest, millal ja kus üks või teine allikas loodi. Khorasani linnade elanike massilist tapmist mongolite vallutuste algusjärgus võidi kohalike poolt näha kui maailma lõpu sissejuhatust, kuid sellest piirkonnast ei ole meieni säilinud ühtegi allikat. Ei ole välistatud, et näiteks al-Nasawi võis omal ajal tõlgendada 1220. aastatel puhkenud kaost eshatoloogilise sündmusena, kuid selleks ajaks kui ta oma tööd 1230-1240. aastatel kirjutas olid

1220. aastatel aset leidnu varjutanud hilisemad sündmused, mis said ka al-Nasawi interpretatsiooni aluseks. Üldiselt on allikate hulk liiga väike, et nende põhjal võiks midagi kindlat järeldada. Ainus asi, mida me võime kindlalt öelda on see, et al-Athiri ja al-Nasawi töödes on sündmuste eshatoloogiline tõlgendus väga nõrk või puudub üldse. Seevastu 1250. aastatel lõpetatud Juzjani töös on see juba domineeriv. Samuti esinevad sellest aastakümnest mitmed kindlad teated sündmuste eshatoloogilisest tõlgendusest. Kõike ülalpool toodut arvesse võttes jääb siiski seisukoha juurde, et mongolite sissetungide esimeses faasis (1220-1230. aastad) ei olnud nende tegevuse eshatoloogiline tõlgendus islamimaades üldiselt niivõrd domineeriv kui vaadeldava perioodi teisel poolel.

Töös käsitleti õigeusklike venelaste, läänekristlaste ja osaliselt ka armeenlaste nägemust mongolitest ning seda võrreldi moslemite arusaamaga. Kristlased ja moslemid lähtusid mongolite sissetungide tõlgendamisel paljuski oma usust ning seetõttu oli nende nägemus sarnane. Sarnane nägemus ei piirdunud eshatoloogilise interpretatsiooniga, vaid avaldus laiemalt – näiteks mõlema religiooni esindajad nägid mongolites ka jumalikku karistust uskmataitele ning käsitlesid neid püha sõjaga seotud kontekstis. Kõik kolm vaadet on tugevalt seotud monoteistlike uskude maailmanägemusega. Kristlased nägid enne esimesi suuremaid kokkupuuteid mongolitega nendes kas jumalikku karistust paganatele või potentsiaalset liitlast uskmataite vastu. Mongolite sissetungide ajal kristlikesse riikidesse asendas selle eshatoloogiline interpretatsioon, mille raames nähti mongoleid kui pseudo-Methodiuse maailmalõpu rahvaid. Selle kõrval eksisteeris vähem levinud käsitlus, mis nägi mongolites paganaid, kelle vastu tuleb pidada püha sõda. Moslemite allikatest jääb mulje, et algselt oli levinud seisukoht, mille järgi olid mongolid paganad, kellega tuli sõdida, mille ajapikku asendas eshatoloogiline käsitlus sündmustest. Juvaini töös esineb mitmel korral seisukoht, et muuhulgas oli mongolite tegevuse jumalik eesmärk karistada paganaid ja moslemitest ketsereid. Kui kristlaste nägemus oli ühel ajahetkel suhteliselt ühtlane, siis moslemite puhul eksisteerisid ühel ajal kõrvuti mitu interpretatsiooni. Kumbki religioon toetus erinevatele traditsioonidele ja tekstidele ning antud kolm interpretatsiooni avaldusid väga erinevates kontekstides. Sellegipoolest võib väita, et kuigi kristlaste ja moslemite käsitluste detailid võisid üksteisest tunduvalt erineda, määrasid suuremas plaanis nende nägemuse need jooned, mis olid monoteistlikele usunditele ühised.

Uurimustöö tulemus ei ole lõplik, vaid kujutab endast ainult sissejuhatust teemasse. Töö tulemusel kerkisid uued uurimisprobleemid. Esiteks, miks oli moslemite nägemus mongolite vallutustest vähem mõjutatud eshatoloogiast kui kristlaste oma, ning teiseks, kas ja kuidas muutus moslemite nägemus mongolitest vaadeldava perioodi jooksul. Selleks, et täiel määral mõista moslemite arusaama mongolitest, tuleks võtta vaatluse alla ka hilisemad allikad ning laiendada uurimispiirkonda kogu islamimaailmale.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Kasutatud allikad

Ali 'Izz al-Din Ibn al-Athir al-Jazari “The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh. Part 3”, Ashgate Publishing, Farnham, 2010. D. S. Richardsi tõlge.

Hetum Korykosest, “Het'um the Historian's History of the Tartars [The Flower of Histories of the East]”, Robert Bedrosiani tõlge. 2004.

<http://rbedrosian.com/Downloads/Hetum.pdf> viimane külastus 20.05.2015 kell 13:41.

Minhaj al-Siraj Juzjani, “Tabakat-i-Nasiri: a general history of Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan, From A.H. 194 (810 A.D.), to A.H. 658 (1260 A.D.) and the Irruption of the infidel Muchals into Islam by the Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-Umar-i-Uzman,” Gilbert and Rivington, London, 1881. R. H. Raverty tõlge.

Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini, “The History of World Conqueror” Vol I; Harward University Press; Cambridge, Massachusetts; 1958. John Andrew Boyle-i tõlge.

Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini, “The History of World Conqueror” Vol II; Harward University Press; Cambridge, Massachusetts; 1958. John Andrew Boyle-i tõlge.

Otto, Freisingi piiskop, “Ottonis episcopi frisingensis Chronica; sive, Historia de duabus civitatibus”, Hannover, 1912.

Pariisi Matteus, “Matthew Paris's English history. From the year 1235-1237. Vol I”, London, George Bell & sons, 1889. J. A. Giles-i tõlge.

Pariisi Matteus, “Matthew Paris's English history. From the year 1235-1237. Vol II”, London, Henry G. Bohn, 1853. J. A. Giles-i tõlge.

Pariisi Matteus, “Matthew Paris's English history. From the year 1235-1237. Vol III”, London, Henry G. Bohn, 1854. J. A. Giles-i tõlge.

“Revelations of the Pseudo-Methodius”, <http://http-server.carleton.ca/~jopp/3850/3-3.htm>. Viimane külastus 20.05.2015 kell 20:07.

Wassaf-i-Hazret, “Gesichte Wassaf's. Persisch Herausgegeben und Deutsch. Veröddentlichungen zur Iranistik nr 57”, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viin, 2010. Hammer-Purgstalli tõlge.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, “Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны.”, Zija Bunjadovi tõlge. 1996.
http://drevlit.ru/texts/n/nasavi_pred.php <http://drevlit.ru/texts/n/nasavi1.php> Viimane külastus 17.05.2015 kell 23:56.

“О существовании Великой Венгрии, обнаруженной братом Рихардом. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и восточной Европе”, Исторический архив, Том III. S. A. Anninskij tõlge. 1940.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ungarn/XIII/1220-1240/Izv_veng_missioner/text1.phtml?id=3949
Viimane külastus 16.05.2015 kell 01.04.

“Письмо бр. Юлиана о монгольской войне. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и восточной Европе”, Исторический архив, Том III, S. A. Anninskij tõlge. 1940.
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Ungarn/XIII/1220-1240/Izv_veng_missioner/text2.phtml?id=3949
Viimane külastus 15.05.2015 kell 20.14.

Фазлуллах Рашид ад-Дин “Джами-ат-таварих”, “Нагыл Еви”, Баку, 2011. А. А. Romaskevitsi tõlge.

Kasutatud kirjandus

Denise Aigle, "The Mongol Empire between Myth and Reality", Koninklijke Brill, Leiden, 2015.

Reuven Amitai, "Military Slavery in the Islamic World: 1000 Years of a Social-Military Institution", 27. juunil 2007. aastal Trieri ülikoolis peetud loeng. <http://med-slavery.uni-trier.de/publications/Amitai.pdf>. Viimane külastus 29.04.2015 kell 14:31.

Reuven Amitai-Preiss, "Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281", Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Said Amir Arjomand; "Islam in Iran. VI. The Concept of Mahdi in Sunni Islam," 05.04.2012, <http://www.iranicaonline.org/articles/islam-in-iran-vi-the-concept-of-mahdi-in-sunni-islam> Viimane külastus 15.05.2015. kell 19:24.

Said Amir Arjomand; ettekanne konverentsil "19-th International Congress of Historical Sciences" Oslos 6.08.-13.08.2000; "Origins and Development of Apocalypticism and Messianism in Early Islam: 610-750 CE", <http://www.oslo2000.uio.no/program/papers/m2b/m2b-arjomand.pdf>. Viimane külastus 16.05.2015. kell 17:20.

David Cook, "Apocalyptic Incidents during the Mongol Invasions", artikkel kogumikust "Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen", 2008.

David Cook, "Contemporary Muslim Apocalyptic Literature", Syracuse University Press, New York, 2008.

David Cook, "Eschatology", kogumikust "Medieval Islamic civilization: an encyclopedia", Routledge, Abington, 2006.

Sir H. M. Elliot, John Dowson; "The History of India, as Told by Its Own Historians. The Muhammadan Period" Vol I; London; 1867.

Georges Duby "Guillaume le Marechal, ehk, Maailma parim rüütel", Varrak, Tallinn, 1997.

Pál Engel "The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526", I.B. Tauris & Co Ltd, London, 2001.

Sir H. M. Elliot, John Dowson; "The History of India, as Told by Its Own Historians. The Muhammadan Period" Vol II; London; 1867.

Johan Elverskog, "Buddhism and Islam on the Silk Road", University of Pennsylvania press, Philadelphia, 2010.

Jean-Pierre Filiu, "Apoclaypse in islam", University of Califorina Press, 2011.

Carter Vaughn Findley, "The Turks in World History", Oxford University Press, New York, 2005.

Rene Grousset, "The empire of the steppes: Ahistory of Central Asia", Rutgers University Press, New Brunswick, 2002.

"Islamic Milleannarianism - Bibliography", Science Encyclopedia,
<http://science.jrank.org/pages/7870/Islamic-Millennarianism.html> Viimane külastus 13.04.2015
krll 21:33.

Peter Jackson, "Mongols and the West 1221-1410", Routledge, New York, 2014.

Axel Klopprogge, "Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert: ein Versuch zu Ideegesichte Mittelalters", Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1993.

Etan Kohlberg, "A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Ṭāwūs and His Library", E.J. Brill, Leiden, 1992.

Joel Richardson, "Antichrist: Islam's Awaited Messiah," 2006.

Emmanuel Le Roy Ladurie "Montaillou, prantsuse küla 1294-1324", Kunst, Tallinn 1996.

Antti Ruotsala, "Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other." Helsinki, Finnish Academy of Sciences, 2001.

Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, "Islamic Messianism: The Idea of Mahdi in Twelver Shi'ism", State University of New York Press, Albany, 1981.

Sahih Bukhari. <http://www.sahih-bukhari.com/> Viimane külastus 20.05.2015 kell 13:14.

Felicitas Schmieder, "Europa und die Fremden: die Mongolen in Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert", Thorbecke, Sigmaringen, 1994.

"The Alleged Role of Khawajah Nasir al-Din al-Tusi in the Fall of Baghdad", <http://www.al-islam.org/al-tawhid/vol8-n2/alleged-role-khawajah-nasir-al-din-al-tusi-fall-baghdad/alleged-role-khawajah> Viimane külastus 22.04.2015 kell 11:40.

"The New Cambridge History of Islam Volume 1: The Formation of the Islamic World, Sixth to Eleventh Centuries", Cambridge University press, 2011.

"The New Cambridge History of Islam Volume 3: The Eastern Islamic World, Eleventh to Eighteenth Centuries" Cambridge University press, 2011.

“The Oxford history of Islam”, Oxford University Press, New York, 1999.

Hayrettin Yücesoy, “Messianic Beliefs and Imperial Politics in Medieval Islam: The Abbasid Caliphate in the Early Ninth Century”, University of South Carolina Press, 2008.

Жак Ле Гофф, “Средневековый мир воображаемого”, Прогресс, Москва, 2001.

Игорь Николаевич Данилевский, “Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.): курс лекций.”, Аспект Пресс, Москва, 2001.

Summary

The Mongol conquests of the 13th century and their eschatological interpretations

The Mongol conquests that took place during the 13-th century had an immense impact on both Christendom and the Islamic lands. The political and military aspects of the wars fought by the Genghis Khan and his successors have been studied thoroughly, however their intellectual background has been left without needed attention. We have ample knowledge of the events that happened, but we have little information about what ideas guided people who participated in them. The underlying causes behind the events and actions are as important as actions themselves. When researching the impact the Mongol conquests had on Islamic and Christian lands, the focus is oftentimes on the political and economical aspects, and changes on intellectual level and in mentality are considered secondary.

Generally, monotheists interpreted Mongol conquests as relating to the eschatological tradition of their religion and thus the eschatological approach deserves attention. Although the Mongol invasion strongly influenced the Islamic lands, the Muslim view of the Mongols has been relatively little researched. The two aims of this thesis are to determine the extent of the eschatological interpretation of the Mongols conquests among the muslims and to compare the Christian and Islamic views on Mongols.

The period addressed in this thesis begins with the first Mongol invasions in the Islamic lands and ends with the conquest of the city of Baghdad, the capital of Islamic Caliphate. Literary sources include the essential works concerning that period - the works of Juzjani, Juvaini, al-Nasawi and al-Ahtir. The two levels analysed are the authors' attitudes towards Mongols, and the possible attitude of the inhabitants of Islamic lands, derived from the authors' works and with emphasis on the eschatological interpretation.

The research revealed the diverse nature of Muslims' attitude towards the Mongol conquests: the events are interpreted in an eschatological context, the acts of Mongols are justified as God's will, or the invaders are considered pagans and enemies of the true faith.

The only one of the four authors to justify the Mongol invasion is Juvaini, who depicts the Mongols as executors of God's will who came to punish Muslims for their sins. Submitting to the Mongols is therefore a religious imperative and Juvaini describes the benefits of Mongol rule. However, the author also mentions violence against Muslim civilians and laments the decline in education and Persian bureaucracy.

Juzjani is the only author to place the Mongols in an eschatological context. He repeatedly links the invasions to the imminent end of the world and brings up relevant prophecies. The hostility between Mongols and Muslims is described as martyrdom and the latter are to die as martyrs. Since the conflict cannot be solved by ordinary military means, Juzjani turns to various prophecies, among those an eschatological tradition concerning Turks, and, despite the fall of Baghdad and death of the Caliph, ends his work with a messianic prophecy, foreseeing the imminent defeat of the Mongols.

The works of al-Nasawi and al-Athir are sympathetic to Muslims' stand against Mongols, disregarding eschatological prophecies and denying direct connections between the Mongol conquest and the end of the world events. The Mongols have no supernatural powers nor divine authorisation, an approach stemming from a traditional notion of pagans deserving jihad.

Compared to Christians, the relatively modest impact of eschatological interpretation on Muslims is unusual, especially when considering the relative extent of the destruction caused by invaders. A possible explanation is that the Muslims had had more experience with nomads and the reign of the Seljuks was in many respects a prelude to the Mongol conquest. Thus the latter lacked the unprecedance that is required of an eschatological event.

The Mongol invasion caused a division between the Muslim elite. Some were irreconcilably hostile while others agreed to cooperate already in the beginning of the invasion. The collaborators were usually those previously persecuted by the Khwarazmian dynasty. Many Islamic lands experienced such a division among their elite, into groups which were either advocating resistance or cooperation. The least probable to have an eschatological notion were

the Turkic peoples whose lifestyle and languages resembled that of the Mongols and other members of the Mongol Confederacy and who had converted into Islam only recently.

According to the sources, the Mongol invasion was presumably not seen initially as an eschatological event. Much depends on where and when a source was written. There are no existing works from the region of Khorasan where the mass slaughters of the initial period of the Mongol invasion might have been considered as preceding the end of the world. It is possible that, for instance, al-Nasawi had regarded the initial chaos eschatologically but it was eclipsed by the later events which influenced his ultimate interpretation. In Juzjani's works, from 1250s, the eschatological approach has a dominant role, reflecting many other similar, reliable reports from the same period. Considering all of the above, it seems more likely that at first the Mongol conquests were not seen as an eschatological event in the Muslim eyes, but the latter interpretation gained influence during the later stages of Mongol conquests.

The Muslim and Christian interpretation of the Mongols was in many ways similar. Their interpretation of Mongol conquests can be divided in three categories. Firstly the Mongol conquests were seen as an eschatological event. Secondly they were in some cases seen as a part of God's actions against the infidels. These views co-existed with the traditional concept of fighting the infidels in a holy war. Despite the similarities these visions manifested themselves in different situations. The Christians originally saw the Mongols as part of God's plan to defeat the Muslims and other infidels. This interpretation was transformed into an eschatological view of the Mongols during their invasion of Europe in the 1240's. The Muslims probably first saw the Mongols mainly as infidels, who had invaded the lands of Islam who should be targeted by Jihad. The more the Mongols advanced into the Islamic territories, the more they were seen in eschatological light.

The present thesis only examines a fragment of 13-th century Muslim sources. In order to gain a better understanding of Muslim interpretation of the Mongols more works should be taken into account and the geographical scales of the study should be expanded to include the Western part of the Islamic world.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, _____ **Mikk Tali** (sünd. 23.09.1988) _____,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Mongolite vallutused 13. sajandil ja nende eshatoloogilised tõlgendused“,

mille juhendaja on prof. Anti Selart,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 20.05.2015